

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

Diplomski rad

Između Promenade i Trešnjevke. Zagrebačka svakodnevica krajem 19. i na početku 20.
stoljeća

Student: Nikola Seiwerth
Mentor: prof. dr. sc. Mario Strecha

Zagreb, 2016.

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad “Zagrebačka svakodnevnica krajem 19. i na početku 20. stoljeća” izradio potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentora prof. dr. sc. Maria Streche. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Sadržaj

I.	UVOD	4
I.I.	Monarhija na prijelazu stoljeća	6
I.II.	Zagreb do Khuenova doba.....	7
I.III.	Zagreb od Khuena do svjetskog rata	11
II.	Zagrebačko stanovništvo i zagrebačko stanovanje	15
III.	Zagrebačka građanska svakodnevica	211
III.I	Kavanska svakodnevica	233
III.II	Ženska svakodnevica	311
III.III	Svakodnevna moda.....	355
III.IV	Kulturna svakodnevica - dokolica i zagrebačka okolica	40
IV.	Slike sa zagrebačke periferije.....	444
V.	Zaključak	50
VI.	Summary	52
VII.	Literatura	53
VIII.	Prilozi	57

I. UVOD

Tema ovoga diplomskog rada zagrebačka je svakodnevica na prijelazu iz devetnaestoga u dvadeseto stoljeće. Zašto baš zagrebačka svakodnevica i zašto baš u ovome periodu? Prvo bih se ogradio od ideje „pokrivanja“ čitave svakodnevice, budući bi to bio (pre)veliki zalogaj i za puno opsežniji rad, etabliranoga povjesničara, ili povjesničarke, a kamo li kao diplomski rad jednoga studenta, koji se tek nada uploviti u historiografsku struku. Ovaj će rad pokušati sabrati, tek nekoliko, kamenčića koji tvore šareni i bogati mozaik svakodnevica Zagreba. Zašto svakodnevica? Zato što smatram da proučavanje svakodnevica nudi zanimljivi i drugačiji uvid u priču koja je, iz aspekta političke povijesti, već detaljno obrađena. Kako je izgledao dan u životu jednoga činovnika, jedne guvernante, jednoga političara, ili prosjaka? Što je upotpunjavalo period od buđenja do polaska na počinak? Čime su se građani raznodili, koji su ih problemi morili, koji su im bili dnevni rituali? Svaki od stanovnika grada vodio je zaseban život, ali zajedno su vodili život Zagreba. Kako je Zagreb živio? Zašto Zagreb? Odgovor na to pitanje je, vjerojatno, najjednostavniji, ali i najsloženiji od svih do sada ponuđenih. Najlakše se čini započeti temom koja je bliska, poznata, a opet dovoljno zanimljiva drugima. Glavni grad, „metropola“, kulturno, gospodarsko i nacionalno središte, a u krajnjoj liniji i moj rodni grad, pruža dovoljno fascinacije i problematike koje se mogu uokviriti ovim radom. Zašto baš ovaj vremenski period? Ponovno je odgovor kombinacija osobne i profesionalne fascinacije. Kako čitav život živim u centru Zagreba, okružen sam upravo zgradama čija povijest, u velikoj mjeri, započinje upravo u odabranom periodu. Samo taj aspekt bio bi, vjerojatno, dostatan da me privuče temi vezanoj za *fin de siècle*, ali kada se toj, čisto osobnoj, noti pridodaju i objektivni, privlačni, elementi odabranog vremena – „zlatno doba“, „la belle époque“, sve brže promjene te sve oštriji rezovi s prošlim vremenom, pogotovo prepoznatljive u zamahu moderne, počeci ženske emancipacije, zagrebačko približavanje uzorima – Beču i Parizu – izbor je svakako lako razumljiv. Ipak, skrivena je nakana ovoga rada prikaz, barem fragmenata, onoga drugog Zagreba. Zagreb koji ne igra tenis i ne kliže po Južnom perivoju, Zagreb koji ne dokoličari u ljetnikovcima, Zagreb koji nema novaca za godišnju pretplatu u, novom, Zemaljskom kazalištu, ukratko – onaj Zagreb koji je omogućio kulturni, društveni i gospodarski razvoj Zagreb kojemu se mnogi okreću kao povijesnom uzoru, Zagreb čija je dokolica i odmor započinjao i završavao u krčmi, Zagreb kojega povijest ne pamti drukčije, do li bezličnom pozadinskom masom, koja se gdje gdje nazire, iza sjaja novoizgrađene, građanske, metropole.

Metodologija kojom sam se služio prilikom izrade ovoga rada je, moglo bi se reći, uobičajena, ali i uobičajeno manjkava, uslijed vremenskih okvira koje nudi pisanje diplomskoga rada sa željom diplomiranja u, prihvatljivom, roku. Služio sam se građom iz Državnoga arhiva u Zagrebu, građom Hrvatskoga državnog arhiva, odabranim novinama onoga vremena, kako onima dostupnima u Nacionalnoj i Sveučilišnoj knjižnici, tako i onima dostupnima na internetu, ali ponajviše, ipak, objavljenom literaturom i člancima vezanima za proučavanu tematiku.

I.I. Monarhija na prijelazu stoljeća

Prije obrade zagrebačke svakodnevice valjalo bi postaviti valjani kontekst njenoga prikaza, budući da sama tema svakodnevice zahtjeva kontekstualizaciju. Sama Monarhija na zalasku stoljeća osjeća nadolazeću krizu dualizma, na svim razinama. Dvojna monarhija, uspostavljena austro-ugarskom nagodbom 1867. godine, devedesetih godina devetnaestoga stoljeća, polako ali sigurno, ulazi u svoju dezintegrativnu fazu. Prva naznaka nadolazećih mijena uočljiva je u padu vlada u oba dijela Monarhije – 1890. godine pada vlada Kálmána Tisze, nakon petnaest godina suverene vladavine, a tri godine kasnije pada i vlada Eduarda Taffea, nakon četrnaest godina vladavine austrijskom polovicom carevine i kraljevine.¹ Liberalne vlade doživjele su svoj pad zbog nemogućnosti pravovaljanog odgovora na izazove koje je novo vrijeme postavilo pred njih, probudivši i kritiku iz vlastitih redova, uz postojanu kritiku oporbe. Položaj Monarhije u europskome okviru, također, nije bio zavidan. Monarhija postepeno gubi utrku utjecaja te se na europskoj političkoj karti nalazi iza Njemačke, koja doživljava vanjskopolitički uzlet na krilima Bismarckove politike, njemačkim približavanjem Ruskome carstvu, gubi važnu potporu u tradicionalnom ideološkom sukobu s velikom carskom prijetnjom na istoku, dok velikomađarska retorika rezultira odmicanjem prijateljskih istočnih zemalja, Srbije i Rumunjske, od Beča.² Unutar granica Monarhije obnavljaju se ideje nacionalnih posebnosti, što potkopava kruti dvojni sustav, koji je i doveo do osjećanja tih posebnosti. Javlja se i ubrzano jača mladočeški pokret, raste svijest o posebnosti među slovenskim političarima, koji u Štajerskoj traže uvođenje slovenskoga jezika u nastavu, novi ugarski ministar-predsjednik, liberal grof Desző Bánffy, temelji svoju politiku na parlamentarnim opstrukcijama, pojačanoj mađarizaciji te inzistiranju na većoj nezavisnosti od bečkoga dvora.³

¹ Filip Šimetin Šegvić, *Patriotizam i bunt. Franjo Josip I. u Zagrebu 1895. godine* (Zagreb: Srednja Europa, 2015.), 25.

² Filip Šimetin Šegvić, *Patriotizam i bunt. Franjo Josip I. u Zagrebu 1895. godine* (Zagreb: Srednja Europa, 2015.), 25-26.

³ Filip Šimetin Šegvić, *Patriotizam i bunt. Franjo Josip I. u Zagrebu 1895. godine* (Zagreb: Srednja Europa, 2015.), 26-27.

I.II. Zagreb do Khuenova doba

U takvoj Austro-ugarskoj monarhiji nalazio se i Zagreb, grad kojemu je predoređena uloga središta hrvatsko-slavonskog dijelića Dvojne Monarhije. Zagreb na prijelazu stoljeća odaje dojam suvremenoga srednjoeuropskoga grada, grada koji hvata korak svojih gradova-uzora, Beča i Pariza. Ipak, taj srednjoeuropski gradski suvremeni profil nije, na prvi pogled, otkrivao ne tako davnu prošlost dviju, relativno urbanih, cjelina koje su se smjestile usred carske periferije, tada još jedinstvene Monarhije, koje su od 1790. godine tvorile tek „neznatno trgovište.“⁴ Kako bi „tek neznatno trgovište“ moglo krenuti svojim putem modernizacije i postati centralnim mjestom pokrajinske uprave, sedmoga rujna 1850. godine carskim je ukazom Franje Josipa I. osnovan Slobodni i Kraljevski grad Zagreb, spajanjem Gradeca (na brdu Griču), biskupskoga Kaptola i pripadajućih mu ulica Nove Vesi i Vlačke ulice te Gradecu pripadajućega sela Horvati, u jednu upravnu cjelinu.⁵ To je spajanje zasebnih, relativno urbaniziranih, naselja u jednu cjelinu bila početna točka zagrebačkoga razvoja. Novouobličeni grad dobiva svoju modernu gradsku upravu, Gradsko zastupstvo, (grado)načelnika i magistrat, odnosno Poglavarstvo,⁶ zadovoljavajući time birokratsku formu „glavnoga grada“ pokrajine unutar apsolutistički ustrojene monarhije.⁷ Zagreb ubrzo postaje uzorom rastućega hrvatskog građanstva, koje će, pogotovo kroz uspostavu zagrebačkih kulturnih i znanstvenih institucija tokom sljedećih desetljeća, u Zagrebu nalaziti primjer hrvatske modernizacijske ideje, koju valja slijediti. Zagreb postaje i centralna točka hrvatske nacionalne ideje, usko vezane uz ideju modernizacije, što dovodi do postavljanja cilja pretvaranja Zagreba u „velegrad“ i njegovoga približavanja europskim metropolama, ili barem europskim industrijskim središtima.⁸ Bečka izgradnja Ringstrasse rezultira početkom zagrebačke urbanističke regulacije, započinju komunalni radovi i regulacija Ilice, ulice prema kojoj je ciljano spuštanje grada sa zagrebačkih brežuljaka, sve kako bi se napokon uredilo „staro glasovito zagrebačko blato ulično.“⁹ Razmjeri potrebnih urbanističkih zahvata teško su i zamislivi današnjem promatraču, budući Harmica i, današnji, Zrinjski trg pedesetih godina predstavljaju tek blatna sajmišta na samome rubu grada, a jedine ulice koje vrše smisao

⁴ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 555.

⁵ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 555; Željko Holjevac, „Na pragu modernizacije“ u *Povijest grada Zagreba, knj.1. – Od prethistorije do 1918.* (Zagreb: Novi liber, 2012.), 301; Darko Kahle, „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine,“ u *Prostor* 12 (2004), 204; Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 11.

⁶ Željko Holjevac, „Na pragu modernizacije“ u *Povijest grada Zagreba, knj.1. – Od prethistorije do 1918.* (Zagreb: Novi liber, 2012.), 301.

⁷ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 555.

⁸ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 555.

⁹ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 556.

urbane komunikacije su one trgovačke, Mesnička, Basaričekova i Duga. U dolini zagrebačkih brijegova, Griča i Kaptola, prva je naznaka urbanističkih nastojanja izgradnja zgrade planirane za zagrebačku umobolnicu, koja nikada nije zaživjela u svojoj primarnoj funkciji, već postaje zgradom zagrebačke duhanske tvornice, a kasnije zgradom Sveučilišta.¹⁰ Potreba proširenja, izgradnje i modernizacije grada Zagreba vidljiva je i u donošenju Građevinskoga pravilnika 1857. godine, kojim se udaraju temelji planske izgradnje buduće metropole.¹¹ Šezdesetih godina donesena je prva regulatorna osnova, koja donosi prve planove za izgradnju Donjega grada, a dotadašnje blatno sajmište, Harmica, postavljanjem spomenika banu Jelačiću, postaje središnji gradski trg, oko kojega je planirano širenje grada, koji se trebao prostirati linijom od Draškovićeve ulice na istoku do Ulice Republike Austrije na zapadu te od Ilice do željezničke pruge u smjeru sjever-jug.¹² Ipak, ti potezi ne svjedoče o globalnoj svijesti pretvaranja perifernoga urbanog naselja u moderni srednjoeuropski grad puno veće površini, o čemu svjedoči i nezadovoljstvo prilikom određivanja pozicije zgrade Jugoslavenske akademije koja je, prema viđenju suvremenika, trebala, uskoro, biti okružena živopisnim – predgrađem.¹³ Iako je Akademija izgrađena „u poljima,“ upravo je njena izgradnja, uz vrlo svjesno i suvremeno razmišljanje gradskog magistrata, rezultirala stvaranjem nove, donjogradske jezgre, budući je njena izgradnja projicirala izgradnjom reprezentativnih zgrada u njenoj okolini, što je dovelo i do širenja mreže gradskih ulica.¹⁴ Grad 1863. godine dobiva plinsku javnu rasvjetu, svoj vodovod dobiva 1878. godine, iako je već prva regulatorna osnova predviđjela izgradnju trinaest godina ranije, a središnje gradsko groblje, Mirogoj, uspostavljeno je 1880. godine.¹⁵ Izrastanje Zagreba u grad koji će biti temom ovoga rada, možda bi bilo drugačijeg toka, da iste 1880. godine nije došlo do jednog od najznačajnijih, prijelomnih, trenutaka gradske povijesti. „9. studenoga 1880. u 7 i pol sati u jutro strese veliki potres gradom i okolicom,“¹⁶ zadavši zamah izgradnji i rekonstrukciji grada. Novi sloj stanovništva, onaj trgovaca i graditelja, koji se u gradu počeo definirati nekoliko godina prije samoga potresa, u godinama nakon potresa postaje nositeljem brzoga razvoja grada, budući da utjelovljuju dvije presudne karakteristike potrebne za razvoj – novac

¹⁰ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 556.

¹¹ Darko Kahle, „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine,“ u *Prostor* 12 (2004), 204.

¹² Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 556; Darko Kahle, „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine,“ u *Prostor* 12 (2004), 207.

¹³ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 556.

¹⁴ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 556.

¹⁵ Darko Kahle, „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine,“ u *Prostor* 12 (2004), 207; Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 557; Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 11-12.

¹⁶ Gjuro Szabo, *O Zagrebu* (Zagreb: AGM, 2012.), 76.

i znanje.¹⁷ U multinacionalnoj monarhiji, koja je 1867. postala dvojnomo, sve razvijeniji Zagreb postaje zanimljiv iz političko-modernizacijskoga aspekta, budući postaje centrom hrvatsko-ugarske problematike, koja nije vidljiva isključivo na političkom polju. Zagrebačka je izgradnja postnagodbenog doba i rezultat političke igre kojom je valjalo ukazati na dobre strane Nagodbe. Vrsni graditelji i arhitekti, domaći i strani, angažirani su na urbanističkom definiranju grada u novim, modernim stilovima, što kod konzervativnog dijela građanstva, čijim glasom u javnosti možemo smatrati povjesničara Gjuru Szabu, izaziva nezadovoljstvo pa čak i sablazan nad djelovanjem kojim su „nemilosrdno utamanili sijaset vrijednih djela naših predaka, da ih zamijene svojim posve neumjetničkim tvorevinama,“¹⁸ ali u konačnici rezultira urbanističko-arhitektonskim približavanjem europskim gradovima-uzorima.

Zagrebačka je izgradnja bila i produktom ideje koja je za svoj cilj imala stvaranje i spajanje opće hrvatske inteligencije sa svojim sjedištem u Zagrebu. Ipak, ta je ideja daleko sporije dozrijevala, budući da su društveni procesi puno kompleksniji od urbanističkih te je zadnjih dva desetljeća devetnaestoga stoljeća postojao veliki nesrazmjer između zagrebačke sve urbanije vizure i njegovoga mentaliteta, još nedoraslog gradu i vremenu. Tek se šezdesetih godina pojavljuje organizirana ideja liberalnih krugova o modernizaciji na svim područjima javnoga djelovanja, položivši temelje kasnije društvene modernizacije. Zagreb postaje središte modernizacijske ideje, koja se iz svojega središta trebala širiti ostatkom teritorija, stoga je u njemu i smještena sva institucionalna i kulturna komunikacija s ciljem stvaranja kasnijih podružnica koje bi tvorile kompletnu intelektualno-kulturnu mrežu s ciljem stvaranja moderne europske građanske nacije.¹⁹ S tim ciljem započinje i osnivanje društveno-kulturnih udruženja grada Zagreba, čiji se nagli rast bilježi sedamdesetih godina. Tako se osnivaju udruženja iz kulturne sfere, primjerice *Kolo* 1862. godine, ali i ona koja su trebala služiti olakšanoj profesionalizaciji postojećih zanimanja, kao što su *Pravničko društvo* i *Sbor liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* osnovani 1874. godine te *Hrvatsko društvo inženjera i arhitekata* i *Hrvatsko – slavonsko šumarsko društvo* osnovani 1877. godine. Novo nastajuće, građansko, društvo mijenja i vidove svoje društvene dokolice. Staro je, tradicionalno, društvo vrhunac svojega društvenog života dostizalo „sjajnim plesovima“ aristokracije, proštenjima i sajmišnim zabavama za „prosti puk.“ Ta se slika postepeno mijenja, organiziraju se svečanosti nacionalnoga karaktera, usmjerene širim masama, od kojih su najznačajnije

¹⁷ Darko Kahle, „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine,“ u *Prostor* 12 (2004), 213.

¹⁸ Gjuro Szabo, *O Zagrebu* (Zagreb: AGM, 2012.), 75; Olga Maruševski, *Iz zagrebačke spomeničke baštine* (Zagreb: Matica hrvatska, 2006.), 10.

¹⁹ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 557-558.

postavljanje Jelačićeva spomenika, obilježavanje tristogodišnjice sigetske bitke na *Novome*, Zrinjskom, trgu te otvaranje Sveučilišta 1874. godine, na kojima sudjeluju narodna pjevačka društva koja privlače veće zanimanje. Javlja se i širi interes za sportske aktivnosti, tako se 1874. godine osnivaju *Hrvatski Sokol* i *Hrvatsko planinarsko društvo*, dok se tri godine kasnije osniva i *Hrvatsko skizalačko društvo*, rezervirano samo za otmjenije slojeve društva, ali i za žensku populaciju.²⁰ Ovakav rast kulturnih, profesionalnih i sportskih društava pouzdan je znak razvitka građanskoga društva i mentaliteta, koje će uskoro isprofilirati svoju vlastitu društvenu stratifikaciju, koja će, uz sve ubrzano financijsko slabljenje plemstva, rezultirati novim društvenim ustrojem.

²⁰ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992.), 559-562.

I.III. Zagreb od Khuena do svjetskog rata

Centralna ličnost hrvatsko-slavonske, a samim time i zagrebačke, povijesti kraja devetnaestoga stoljeća, zasigurno je ona bana Károlya Khuen-Hédervárya, koji na bansku čast dolazi krajem 1883. godine, kao tridesetčetverogodišnji kraljevski pouzdanik čija je glavna uloga učvršćivanje dualističkoga sistema. S jedne strane blizak caru i kralju Franji Josipu I., s druge učenik i protégé Kálmána Tisze, odabran je kako bi uveo red u Hrvatskoj i Slavoniji, nakon što je njegov prethodnik, Ladislav Pejačević, odstupio s banske časti usljed velikih protumađarskih nemira uzrokovanih postavljanjem dvojezičnih grbova na zgradi Financijske uprave u Zagrebu. Kratkotrajno „banovanje“ generala Ramberga, kojemu su dodijeljene banske ovlasti te proglašenje izvanrednoga stanja za rezultat su imali smirivanje nemira nasilnim putem, što je otvorilo priliku mladome Héderváryu za ponovno uvođenje ustavnoga poretka i osnaživanje pronagodbene struje u zemaljskom saboru. Sa svoje tridesetičetiri godine, Khuen nije bio neupoznat s političkim djelovanjem ugarsko-hrvatskog dijela Monarhije. Zagrebački student prava, zastupnik Liberalne stranke ugarskoga parlamenta te veliki župan županije Győr, bio je upoznat s ugarskom, ali i hrvatskom političkom, društvenom i kulturnom problematikom. Predstavnik mlade generacije političara, odraslih na nasljeđu četrdesetosmaških previranja, Khuen je bio vjerni činovnik Monarhije i branitelj ugarskih državno-nacionalnih interesa. Njegovu bi se politiku moglo simplicistički svesti na nekoliko pravaca – osnaživanje pozicije bana i pripadajućega mu upravno-birokratskoga aparata, osiguravanje neupitne političke dominacije pasivizacijom i sterilizacijom opozicije, provođenje hrvatsko-ugarske nagodbe, ukoliko je moguće u ugarsku korist te provođenje modernizacijskih mjera na području prometa, ekonomije i industrije na području Hrvatske i Slavonije, imajući u vidu ugarske državne interese. Ukratko, relativna modernizacija i potpuna pacifikacija. Banu olakotna okolnost, prilikom njegova stupanja na položaj i s obzirom na njegove političke zadatke, bila je da nije pripadao niti jednoj stranci hrvatske političke scene. Kao izravni predstavnik ugarske politike, a ne priučeni simpatizer nagodbenjačke politike i bliske suradnje Hrvatske i Ugarske, nije bio sputan ranijim političkim djelovanjem na političkoj sceni. S druge strane, značilo je to i nepostojanje primarne baze, u obliku stranke koja bi ga podražavala u njegovom djelovanju. Taj sitan logistički nedostatak ubrzo je ispravio, pretvorivši Narodnu stranku u vlastitu poslušnu ispostavu u političkom i parlamentarnom životu Zagreba i Hrvatske. Uz, novopridobivenu, točnije rečeno konstruiranu, potporu Narodne stranke, Khuen se mogao uvijek osloniti na birokratski aparat i državne službenike, automatizmom odane sustavu koji ih je stvorio i

zaposlio te na potporu veleposjedničke aristokracije, čiji je i sam bio pripadnik. Osiguravši političku potporu, a siguran u neaktivnost oporbe koja se bazirala tek na verbalnim aktivnostima, ne budeći bojazan od moguće aktivne oporbene aktivnosti, ban je mogao pristupiti modernizacijskim djelatnostima, a koje će u zagrebačkom slučaju u velikoj mjeri pridonijeti izgledu svakodnevice. Khuenove gospodarske i ekonomske mjere, iako provedene s ciljem ugarskoga profitiranja, ipak su rezultirale vidljivim razvitkom i napretkom hrvatskoga gospodarstva, rastom privrednika i trgovaca te razvitkom kreditnog i bankarskog sustava. Ipak, Khuenova će vladavina pozitivnu ocjenu u očima hrvatskoga promatrača zaslužiti u kulturnom aspektu. Djelovanjem Ivana Vončine (1882.-1885.) i, pogotovo, Izidora Ise Kršnjavoga (1891.-1897.) započinju razvojni procesi školstva, kulture, graditeljstva i znanosti te započinje renovacija i izgradnja mnogih kulturnih, prosvjetnih, religijskih i znanstvenih objekata i institucija, zadajući novi, monumentalniji, izgled gradovima, među kojima prednjači Zagreb. Taj će se trend nastaviti i nakon ostavke, kako Kršnjavoga tako i Khuena, ali početni impuls te modernizacije jasno je definiran u njihovom djelovanju. Khuenova će aktivnost polarizirati, kako je vjerovao, „pacificiranu“ Hrvatsku, a prouzročiti će i pojavu novog kulturnog i političkog naraštaja. Iz toga je razloga, smatram, bilo i potrebno dovoliku pozornost posvetiti samome banu, kako bi se u boljoj mjeri mogao razumjeti i zagrebački razvoj i svakodnevica proučavanoga perioda.²¹

Zagreb, dva i pol desetljeća nakon početka modernizacijskih procesa, postigao je mnogo. Grad čiji su zastupnici na sjednicama Skupštine zahtijevali da se zabrani tjeranje blaga na ispašu glavnim gradskim ulicama, grad u kojemu je zgrada Akademija izgrađena na rubu polja, grad u kojem se dva nova gradska trga, Jelačićev i Zrinjski, koriste i dalje kao sajmišta, doživio je svoju metamorfozu.²² Zagreb je svoj prvi regulacijski plan za izgradnju dobio 1865. godine, a 1888. godine dobio je drugi, prošireni, kojima je određen način gradnje koji je dozvoljen na zagrebačkome području.²³ Ovakvi su pravno – građevinski okviri, kao i oni teritorijalni bili temelj za početak izgradnje grada Zagreba, u onom obliku u kojemu njegovu središnjicu i danas poznajemo. Tako je već 1888. godine određeno kako na trgovima Nikole Šubića Zrinskoga, Josipa Jurja Strossmayera, Sveučilišnom trgu te u Ilici na potezu između Jelačićevoga i Kačićevoga trga, zgrade moraju biti u visini barem tri etaže, odnosno

²¹ Filip Šimetin Šegvić, *Patriotizam i bunt. Franjo Josip I. u Zagrebu 1895. godine* (Zagreb: Srednja Europa, 2015.), 14-24; Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1960-1914.* (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 119-122, 135-136.

²² Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: LykamInternational, 2007), 32-33.

²³ Darko Kahle, „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine,“ u *Prostor* 12 (2004), 204.

dva kata i prizemlja. Pročelje je moralo biti reprezentativno, kako bi se razlikovalo od prijašnjih zgrada, što će kasnije postati sinonimom za uži centar Zagreba, u kojemu će svaka zgrada imati posebno izrađenu fasadu.²⁴ Kako je vidljivo u zapisima iz 1888. godine, već se tada razmišljalo o uobličavanju postojećih trgova u jednu reprezentativnu urbanu cjelinu,²⁵ a trg bana Jelačića postavljen je u središte gradskoga života, stoga je njegov položaj izuzet iz urbanističkih studija koje su određivale novine koje bi trebale pridati Zagrebu važan i ozbiljan srednjeeuropski izgled. Zagrebačka izgradnja ovisila je i o dobrostojećem građanstvu, koje postaje glavnim financijerom urbanizacije, budući da sve bogatije građanstvo počinje graditi sve bogatije stambene zgrade. Tu činjenicu uočava i gradska uprava pa, nakon potresa 1880. godine, dolazi do zanimljive gradske pogodbe s potencijalnim investitorima – svaka izgradnja na trgu biti će nagrađena oslobođanjem plaćanja poreza u trajanju trideset godina te dobivanjem zemljišta, umjesto njegovom kupnjom. Jedina je obveza investitora bila da se s izgradnjom započne prije 1884. godine.²⁶ Kanalizacija je uvedena 1882. godine, telefon 1888. godine, 1886. godine započinje asfaltiranje trgova i ulica, zgrada Glavnoga kolodvora gradi se 1892. godine, izgrađuju se novi industrijski pogoni te je Zagreb krajem stoljeća domaćin tvornici kože, prehrambenoj industriji, tvornici duhana, papira, pokućstva, ciglani; izgrađuju se zgrade škola, osniva se Glazbeni zavod, vodovodna mreža se širi Donjim gradom, probijaju se nove prometnice i produljuju postojeće, formira se Zelena, Lenuccijeva, potkova i gradi zgrada Hrvatskoga Zemaljskog narodnog kazališta.²⁷ Zagrebačkim ulicama od 1891. godine prometuje zagrebački tramvaj, čija je prva pruga povezivala Južni i Glavni kolodvor, a ubrzo dobiva i druge prometne pravce, primjerice prugu koja je povezivala Maksimir i Pivovaru ili Frankopansku ulicu sa Savom, na kojoj će 1906. godine biti otvoreno i kupalište, a prvi je automobil Zagreb upoznao već 1901. godine, kada se njime provezao Ferdinand Budicki.²⁸

²⁴ Darko Kahle, „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine,“ u *Prostor* 12 (2004), 207.

²⁵ Darko Kahle, „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine,“ u *Prostor* 12 (2004), 207.

²⁶ Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: LykamInternational, 2007), 33; Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“ u *Povijest grada Zagreba, knj.1. – Od prethistorije do 1918.* (Zagreb: Novi liber, 2012.), 357.

²⁷ Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 11-12; Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“ u *Povijest grada Zagreba, knj.1. – Od prethistorije do 1918.* (Zagreb: Novi liber, 2012.), 357.

²⁸ Krešimir Kovačić, *Clochemerle u Zagrebu: humoristički zapisi iz vremena prošlog* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.), 33-34; Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“ u *Povijest grada Zagreba, knj.1. – Od prethistorije do 1918.* (Zagreb: Novi liber, 2012.), 401-404; <http://tehnicki-muzej.hr/hr/kalendar/opet-taj-huncut-budicki,3748.html?t=i> (posljednja provjera poveznice 01.06.2015.)

Khuénovo banovanje naprasito završava takozvanim *Narodnim pokretom* 1903. godine, kada višedesetljetno nezadovoljstvo njegovim banovanjem i općenitim hrvatskim položajem unutar hrvatsko-ugarske nagodbene konstrukcije doseže svoj vrhunac nakon zaprešićkih nemira u kojima je ubijen jedan seljak, a mnogi su ranjeni, prilikom prosvjedovanja protiv mađarskih zastava na željezničkoj postaji. Ionako naelektrizirana atmosfera u tom je činu doživjela svoju „kap koja prelijeva čašu“ i pokreću se tromjesečne demonstracije koje završavaju tek banovom demisijom. Iako će njegovi nasljednici nastaviti provoditi politiku po volji ugarske vlade, čijim ministrom-predsjednikom Khuén postaje, ovi su događaji označili kroatiziranje hrvatske političke scene, a zagrebačka će modernizacija biti nastavljena iako je ban zaslužan za mnoge modernizacijske pomake napustio zemlju. Zagreb je tako 1907. godine elektrificiran što gradski tisak bogato ilustrira oduševljen tom senzacijom, a tri godine kasnije zagrebački konjski tramvaj odlazi u povijest, zamijenjen električnim tramvajem.²⁹ Iako je grad u to vrijeme bio već relativno izgrađen i uređen, o čemu govore i naslovi u novinama o ponovnom asfaltiranju Jelačićeva trga,³⁰ postoje i novinski članci koji protestiraju *zbog prašine koja toliko škodi plućima, a diže se Ilicom baš u najprometnije doba poslije šest sati navečer*.³¹ Uređenje i razvoj grada, prije Prvoga svjetskog rata, svoj su vrhunac doživjeli izgradnjom zgrade današnjega Hrvatskog državnog arhiva 1913. godine, po projektu Rudolfa Lubynskog, jednog od najpoznatijih zagrebačkih arhitekata. Najpoznatiji detalj zgrade današnjega Hrvatskog državnog arhiva, zasigurno su skupine od četiri para sova koje glavama pridržavaju globus – svojevrsna alegorija na antičku mudrost.³² Upravo taj vrhunac zagrebačke secesijske arhitekture prijelaza stoljeća kao da je nagovijestio nagli kraj jednoga plodnog razdoblja. Sljedeću će godinu Zagreb završiti u najvećem sukobu koji je svijet do tada upoznao, a njegov razvoj biti će zaustavljen.

²⁹ Krešimir Kovačić, *Clochemerle u Zagrebu: humoristički zapisi iz vremena prošlog* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.), 33-34, 50-51; Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“ u *Povijest grada Zagreba, knj.1. – Od prethistorije do 1918.* (Zagreb: Novi liber, 2012.), 401-404.

³⁰ *Novosti*, 26. srpnja 1907., 2.

³¹ *Obzor*, 12.05.1907., 3.

³² Snješka Knežević, *Zagrebačka Zelena potkova* (Zagreb: Školska knjiga, 1996.), 233.

II. Zagrebačko stanovništvo i zagrebačko stanovanje

Grad Zagreb, počevši od kraja pedesetih godina devetnaestoga stoljeća, kao da se pripremao za ubrzani porast svojega stanovništva. Sredinom šezdesetih godina donosi se prva regulacijska osnova kojom se definira plansko uređenje Donjega grada, kao budućega središta gradskoga života, definiraju se pravila izgradnje te se planiraju i stambeni blokovi u današnjemu užem centru. Definirano je kako sve novo izgrađene stambene zgrade moraju imati prizemlje i barem dvije etaže planirane za život. Takvo je planiranje donekle izmijenilo dotadašnji način gradskoga života, kao i uvjete života u gradskim stanovima. Kraj osamdesetih godina devetnaestoga stoljeća otkriva već podosta izmijenjeni grad. Njegovo se stanovništvo u rasponu od 1880. do 1890. godine povećalo za gotovo jednu četvrtinu, što ukazuje na rapidni trend porasta broja stanovništva, koje je potrebno stambeno zbrinuti. Na prvi bi se pogled možda moglo pomisliti kako je za takav značajan porast broja stanovnika bio dovoljan enorman porast stope nataliteta gradskoga stanovništva, uz ekvivalentni pad stope mortaliteta građana, ali proučavanje popisa stanovništva ukazuje na značajnu promjenu drugih elemenata koji su utjecali na iznimni pozitivni prirodni prirast. Naravno, riječ je o vanjskim migracijama prema urbanom središtu. Već 1880. godine u stanovništvu Zagreba samo jedna trećina pripada onima koji su rođeni u gradu, odnosno dvije trećine stanovništva ne potječe iz Zagreba. Taj podatak govori uvelike o promjenama koje su se dogodile kako u Zagrebu tako i na puno širem području. Govori o uspješnom početku deagrarizacije gospodarstva, kao i o sve većem jačanju migracija usmjerenih prema urbanim središtima. Kako u razmaku od trideset godina, odnosno od tri popisa stanovništva postotak rođenih zagrepčana varira između 29% i 33%, s najvećim postotkom prisutnim u prvom od tri popisa stanovništva, može se zaključiti kako je zagrebačko širenje i u dužem vremenskom razdoblju posljedica nastavka trenda migracija koji su uočljivi već osamdesetih godina devetnaestoga stoljeća. Naravno, kada se spozna kako velika većina stanovništva nekoga grada niti u prvoj generaciji ne pripada tome gradu, postavlja se logično istraživačko pitanje, od kuda je to stanovništvo migriralo u Zagreb? Kao odgovor bi mogao poslužiti i prikaz bilo kojega značajnijega grada na prostoru koje god druge današnje nezavisne države, kao što bi se bez pretjerano puno razmišljanja moglo zaključiti i samo letimičnim uvidom na kartu Kraljevine i Carevine.³³ U Zagreb su naravno najviše migrirali iz prostora koji su mu teritorijalno gledano najbliži. Tako je već 1880. godine u Zagrebu bilo više stanovnika s područja hrvatsko – slavonskih županija, nego li

³³ Agneza Szabo, „Regionalno porijeklo i socijalna struktura stanovništva grada Zagreba između 1880.-1910. godine.“ *Radovi* 17 (1984), 101-102; Božena Vranješ Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća* (Zagreb: Školska knjiga-Stvarnost, 1991.), 47

rođenih stanovnika grada, i to za čitavih 4%, dok se daljnjim protokom vremena taj trend samo pooštavao. Najveći utjecaj imalo je stanovništvo zagrebačke i varaždinske županije, iz kojih je više od 2/3 stanovništva migriralo s područja hrvatsko – slavonskih županija. Valja primjetiti da, nakon područja istočne i sjeverozapadne Hrvatske, sljedeći bunar za migracije više nije unutar granica Hrvatske, već je s područja Austrije i Ugarske, i to gotovo 25% stanovništva grada Zagreba potječe s teritorija koji su s onu stranu državne granice. Zanimljivo je napomenuti kako u postocima migranata s austrijskih područja ima značajno više žena nego muškaraca, što znači da u grad ne dolaze kao realna radna snaga, već ili kao kućne pomoćnice, ili kao studentice, ili se u Zagrebu udaju, i slično. S ugarskoga teritorija najveći je postotak s područja južne Ugarske i iz same Budimpešte, dok s područja na kojemu postoji nezanemariv postotak etničkog hrvatskog stanovništva ne migrira gotovo nitko. Najmanji postotak stanovništva je s područja Dalmacije i Istre, koje zajedno gradu Zagrebu u povećanju njegovoga broja stanovnika pomažu s, prosječno, 0,52% stanovnika u ukupnom stanovništvu grada. Naravno da je tome razlog i geografska zatvorenost Dalmacije i Istre planinama, kao i to da su njihove migracije ipak više, povijesno gledano, bile usmjerene na morske i prekomorske puteve.³⁴

Sad kada je, barem u grubim crtama, definirana postotna pripadnost stanovništva, valjalo bi definirati koje im poslove bujajući Zagreb nudi. Naravno nakon što se zanemari ona jedna četvrtina stanovništva koju čine djeca mlađa od 15 godina, te kada se oduzmu, od ukupnog broja stanovništva i oni koji su svoj radni vijek odslužili te su časno umirovljeni, a takvih je u Zagrebu tek nešto više od 4%. Zaposleni se bave svime, od obrta i industrije, preko javnih službi, nadničarstva, kućnim služenjem, itd. Ipak, najznačajniji je postotak zaposlenih u obrtu i industriji, ali stanovnicima Zagreba nisu mrske niti javne službe, koje su u samome vrhu zaposlenja, što ukazuje na jedan ustaljeni uzorak skroz do današnjih dana. Logična je pretpostavka kako će muškarci, u datim povijesnim okolnostima, biti u puno većoj mjeri zastupljeni u svakom aspektu privređivanja od ženske populacije, koja je još uvijek neravnopravna, osim u poslovima kućne služinčadi i drugih kućnih zaposlenja, u kojima uvjerljivo nadmašuju broj zaposlenih muškaraca. Ali ako malo duže promatramo postotke zaposlenja, otkrivaju se neki novi aspekti – među umirovljeničkom populacijom uočljivo je između jedan i dva posto više žena nego muškaraca. Biološki je poznato kako su muškarci

³⁴ Agneza Szabo, „Regionalno porijeklo i socijalna struktura stanovništva grada Zagreba između 1880.-1910. godine.“ *Radovi* 17 (1984), 103-105; Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije* (Zagreb, Naklada Ljevak, 2000), 22-25; Božena Vranješ Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća* (Zagreb: Školska knjiga-Stvarnost, 1991.), 70- 78.

manje otporni na određene bolesti te da je očekivana životna dob žene viša nego li muškarčeva, ali u ovim postotcima se možda krije i poruka o teškim, po život opasnim i po zdravlje agresivnim prilikama na mjestima zaposlenja. Uz samu migraciju i zaposlenje treći bitni faktor u naseljavanju Zagreba je i stanovanje. Izvore, gotovo naturalistički opisane, sačuvao je za kasnije proučavatelje Fran Vrbanić. Koliko se može iz njegove studije iščitati, Zagreb i nije bio pretjerano gostoljubiv grad za mnoge. Vrlo veliki broj stanova s jednom sobom, nedostatak adekvatnog prostora za stanovanje u višesobnim stanovima, što one obitelji koje bi si mogle dozvoliti rizik najma većeg stana dovodi u situaciju stanovanja u manjim stanovima, koji, zbog njihove rastuće financijske sigurnosti, poskupljuju izmičući onima siromašnijima. Veliki su stanovi rezervirani samo za kaptolsku elitu, koja jedina na teritoriju Kaptola ima gotovo 50% stanova s više od 6 soba, što se i danas smatra iznimnim luksuzom, a tada je bilo dostupno samo izrazito malom postotku ljudi. Jedina svjetla točka koju Fran Vrbanić uočava u odnosima između Zagreba i gradova središnje Europe, je iznimno malen postotak ljudi koji žive u podrumima, kao najnepogodnijim prostorima za zdrav život. U tom je aspektu Zagreb daleko iznad svih drugih, u Vrbanićevoj studiji, kompariranih gradova, s uistinu beznačajnim brojem naseljenih podruma, naspram priličnoj populaciji smještenoj u podrumima Europe.³⁵

Stanovanje u Zagrebu predstavljalo je relativni luksuz kojemu mnogi financijski nisu bili dorasli. Bogato je građanstvo stanovalo u „novogradnji,“ koju danas primjećujemo kao donjogradske zgrade samoga centra grada, koje svojim izgledom i veličinom i danas predstavljaju luksuzne prostore za stanovanje. U pravilu je „novogradnja“ građena u secesijskome stilu, koji u to vrijeme prevladava u kulturnom i urbanističkom izričaju, a interpolirana je u postojeću arhitekturu grada, koja se gotovo svakodnevno mijenja. Secesijski je stil unio nova uređenja pročelja, koja su i danas vidljiva, a koja se kreću od decentno ukrašenih mjedenih ili željeznih ograda balkona, preko životinjskih ili ljudskih motiva inkorporiranih u fasadu zgrade sve do bogatih ukrasa od keramike, čega je najljepši primjer zgrada Kalina u Gundulićevoj ulici, koja svojom ukrašenom fasadom služi i kao reklama tvornici Kalina. Izgradnja je, odnosno arhitektonska ideja, smatrana vidom umjetnosti, stoga se zgrade i ukrašavaju s toliko pažnje i duha, jer služe kao dokaz umjetnikove, odnosno arhitektove, umiješnosti i stručnosti. Već spominjani urbanistički planovi odredili su visinu i izgled novih građevina pa tako svaka nova zgrada ima dva ili tri kata te prizemlje, koje u većini slučajeva ne služi stanovanju već se u njemu nalaze prostori iznajmljeni trgovinama,

³⁵ Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije* (Zagreb, Naklada Ljevak, 2000); Fran Vrbanić, *Stambene prilike u naših gradovi* (Zagreb: Tisak Dioničke Tiskare, 188.), 12-17.

uredima i drugim poslovnim akterima.³⁶ Stanovanju su bili namijenjeni gornji katovi, koji se u većoj mjeri vode istim modelom rasporeda prostorija, što možemo smatrati i rezultatom „mode“ toga vremena. Tako je uobičajen raspored prostorija definiran njihovom važnosti – saloni, spavaće sobe i blagovaonice smještene su na uličnu stranu stana, ostvarujući komunikaciju s gradom, dok su pomoćne prostorije, kao što su kuhinja, kupaonica, ostava i prostor za posluđu okrenuti prema unutarnjem dvorištu, koje većina zgrada posjeduje, odijeljene od građanskoga života i „civilizacije.“ Kuhinja, važna prostorija svakoga domaćinstva iz koje bi se svakodnevno valjalo ukućanima i vrlo vjerojatnim i čestim gostima ponuditi barem dva bitna obroka, ručak i večeru, morala je biti relativno prostrana i opskrbljena. Njome dominira veliki štednjak na drvo ili ugljen, *šparhert*, na kojemu se pripremaju obroci, a novost prijelaza stoljeća je neugledni drveni sanduk u kutu kuhinje, u kojemu je smješteno nekoliko kilograma leda i lako pokvarljiva hrana, a koji predstavlja preteču današnjih hladnjaka. Daljnji kuhinjski „ukrasi“ bili su uobičajeni, ormari za začine, kuhinjski pribor te kuharice – tkanja, relativno, humorističnih poruka kuharicama, koje su također moderne u to vrijeme. Kupaonice također doživljavaju promjene – glavni je objekt kupaonice kada, ali ona više nije pasivno punjena toplom vodom, grijanom u kuhinji te prenošenom u vrčevima do kupaonice, već je povezana s peći koja grije vodu, prvom verzijom bojlera. Higijena u razdoblju *fin de siècle*a sve više dobiva na značenju, što je vidljivo i u provođenju kanalizacije i, tako zvanih, „engleskih“ toaleta, kojima se značajno povećava kvaliteta i života. Sobe za posluđu nisu reprezentativne niti velike, u njima jedva da postoji namještaj, a površinom su iznimno male, kao čista suprotnost „uličnom“ dijelu stana u kojemu boravi obitelj. Dio stana namjenjen boravku građanske obitelji bio je prostran, strogo definiran i ukusno uređen. Njegova uloga nije isključivo stanovanje, već služi i kao obiteljska legitimacija kulture i ukusa, ponajviše supruge i majke. Uređivanje je bilo skupo, a stilovi su se izmijenjivali relativno brzo, tako da se u prostorijama preklapa nekoliko stilova, koje je valjalo ukusno namjestiti, bez da se dobije dojam kiča ili nemaštovitosti. U ovome se vremenskom periodu, obilježenom porastom građanskoga sloja, javlja i izgradnja zgrada namijenjenih iznajmljivanju stanova. U tome se može nazrijeti i pojavu moderne ekonomske ideje zarađivanja od iznajmljivanja stambenoga prostora.³⁷ Zasebna je arhitektonsko-urbana

³⁶ Darko Kahle, „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine,“ u *Prostor* 12 (2004), 205-208; Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 15; Lelja Dobronić, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti, 1983.), 106.

³⁷ Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 15-16; Jelena Červenjak i Zlata Živaković-Kerže, „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“ *Scrinia Slavonica* 14 (2014), 132-133; Ivo Moroević, „Prijedlog za tipologiju stambene arhitekture u Zagrebu u

pojavnost ljetnikovaca, obiteljskih kuća i vila koji definiraju zagrebačku sjevernu okolicu. Prve se vile grade na Josipovcu i Tuškancu, „već časak od trgovačke Ilice,“ kao rezultat bogaćenja građanskoga sloja, koji od gradske živosti bježi u zelene oaze mira zagrebačkih obronaka. Kako su financijeri i vlasnici izgradnje ljetnikovaca bili imućni, bilo im je omogućeno na izgradnji svojih ljetnikovaca uposliti etablirane arhitekate, redom nove struje, što rezultira izgradnjom vila iznimne povijesno-umjetničke vrijednosti. Viktor Kovačić jedan je od arhitekata koji ostavlja svoj pečat na vizualnom identitetu ladanjskih vila. Područja izgradnje vila i ljetnikovaca odlikuju se prirodom koja ih okružuje i u kojoj su, u stvari, izgrađeni. Njihova relativna udaljenost od gradske vreve, kao i visoka cijena njihove izgradnje imali su za rezultat njihovu rijetkost, ali i pojavu rezidencijalnih kvartova, koji se počinju formirati na području Josipovca, Tuškanca i Radničkoga dola.³⁸ Osim stanovanja u vlastitom ili iznajmljenom stanu, zagrebačko stanovništvo iznajmljivalo je i samo dijelove stana, sobu, ili nekoliko. Iako je iznajmljivanje bilo relativno skupo, a iznajmljeni prostori nisu morali biti, niti su u pravilu bili, pretjerano ugodni za život, novinski oglasi nude svakodnevno životne prostore za iznajmljivanje, što svjedoči kako o postojanju prostora za iznajmljivanje tako i o rastu gradskoga stanovništva koje migrirajući iz drugih krajeva traži smještaj u glavnome gradu. U tom je broju potencijalnih najmoprimaca i veliki broj studenata koji su, u izostanku studentskih domova, od kojih je prvi izgrađen u Zagrebu 1921. godine, primorani iznajmljivati stanove ili stanovati kod obitelji ili poznanika.³⁹ Oglasi za iznajmljivanje stanova i soba svakodnevno pune novinske stranice, a kroz njihovu se ponudu mogu naslutiti i financijske sposobnosti gradskoga stanovništva. Tako se, primjerice nudi četvorosobni stan s „nuzgrednim prostorijama“ za 110K, osmerosobni stan čija se cijena saznaje na upit, što govori o potencijalno skupom financijskom zalogaju za potencijalnog najmoprimca. S druge su strane mnogobrojne ponude soba, koje se nude sa ili bez pokućstva, prilikom čega cijene variraju od šesnaest pa sve do osamdeset i šest kruna, ovisno o poziciji zgrade u kojoj se soba nalazi, ali i o namještenosti same sobe, budući da su u ponudi istaknute i sobe „bez pokućstva“ i one namještene. Cijenu diže i postojanje kuhinje koju najmoprimac može koristiti, što ukazuje na vrlo čestu situaciju da su najmoprimci, ukoliko su izabrali sobu

drugo polovici 19. stoljeća“ u *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 11(1987), 166-180; Lelja Dobronić, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti, 1983.), 106.

³⁸ Ivo Moroević, „Prijedlog za tipologiju stambene arhitekture u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća“ u *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 11(1987), 166,172-178; Mirna Meštrović i Mladen Obad Ščitaroci, „Zagrebački ljetnikovci- nastajanje i obilježja,“ *Prostor* 22 (2014), 4-6, 9-13; Olga Maruševski, „Arhitektonsko-urbanističke veze Zagreba i Beča na prijelazu stoljeća,“ u *Fin de siècle Zagreb-Beč* (Zagreb: Školska knjiga, 1997), 204.

³⁹ Tihana Luetić, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914), društveni život, svakodnevnica, kultura, politika* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 121-134.

bez kuhinje, svoj obrok mogli spravljati u zajedničkoj kuhinji ili su, češće, bili prisiljeni svoju prehranu bazirati na vanjskoj ponudi, odnosno objedovati u ugostiteljskim objektima, što je zasigurno predstavljao daljnji udar na budet.⁴⁰

⁴⁰ *Novosti*, 24. srpnja 1907., 4.

III. Zagrebačka građanska svakodnevica

*Netko je jednom rekao da je Zagreb ugodan samo kao zabranjeno voće, kao limunada Stendhalove Napuljke. To je živa istina. (...) Zagreb nije selo, a nije ni velegrad, pa je zbog toga tako dosadan, tako silno dosadan te se tu ljudi iz dugočasice čak ubijaju. Taedium vinae, moeror Zagrebiensis, spleen zagrebački, naročito kad zaintače vječna ta zvona, kad dosade i novine u kafani, pa se bulji na ulicu u kipu u ista poznata lica na kojima čitaš vječno jedno te isto s prekrasnom nadom da ćeš se i na Mirogoju u njihovom društvu jamačno dosađivati.*⁴¹

Za ciničnoga Matoša Zagreb na prijelazu stoljeća bio je dosadan grad-selo, izgubljenoga ili ne definiranoga identiteta, koji je tjerao svoje stanovnike na suicid. Ovi njegovi retci iz 1912. godine obeshrabrili bi onoga koji se nada zaviriti u zagrebačku svakodnevicu očekujući životnost i budnost grada koji se tek razvija. Stoga je puno utješnija, a smatram i točnija, Matoševa crtica o Zagrebu sedam godina ranije, kada se nakon progonstva i lutanja po Beogradu i Parizu napokon vraća u Zagreb te, oduševljen onime u što se grad pretvorio piše „Izašavši iz glavne stanice na trg ne mogah ga spoznati. Na vrtovima i poljima, gdje je samnom rastao pasulj, kupus, krumpir i kukuruz, gdje se igrasmo (...) izrasle palače elegantne kao u Nizzi i Ženevi.“⁴² Zagreb s prijelaza stoljeća odiše životom i modernizacijom. Njegova je struktura stanovništva drukčija, plemstvo je izgubilo primat i povlači se s gradske i povijesne pozornice pred novim staležem – građanstvom. Taj novi stalež tvore trgovci i industrijalci, bankari i birokrati Monarhije, dajući gradu novi ritam života stvaraju novu gradsku svakodnevicu. Zagreb na prijelazu stoljeća sasvim je novi grad, podijeljen na tri cjeline koje se međusobno nadopunjuju u svojoj suprotnosti – aristokratski Gradec, na kojemu nema više aristokracije već birokracije, biskupski Kaptol i „Donji grad, novi Zagreb (...) pravi moderni grad, grad rada, prosvjete i trgovine, treći Zagreb, grad redakcija demonstracija, tvornica, vojarna, banaka i radništva.“⁴³ Upravo taj treći Zagreb, onaj koji do kojega desetljeća nije ni postojao, daje bilo gradu. U dosadnome Zagrebu obitavaju mnoge etničke skupine, kao što su Slovenci, Srbi, Česi, Slovaci, Rusini, Mađari, Njemci, Talijani, podijeljeni po svim judeo-kršćanskim religijskim skupinama. To mnoštvo daje dodatni kolorit novome gradu, kao što njegovoj urbanoj legitimaciji pridonosi izgradnja religijskih objekata, među kojima se, osim mnogobrojnih katoličkih, svojom ljepotom izdvaja zagrebačka sinagoga, izgrađena 1867. godine.⁴⁴ Gradsku će svakodnevicu definirati pojavnosti karakteristične za

⁴¹ Antun Gustav Matoš, *Oko Zagreba i po Hrvatskoj* (Zagreb: Dom i svijet, 1999), 167.

⁴² Antun Gustav Matoš, „Kod kuće,“ u *Vidici i putovi. Sabrana djela II* (Zagreb: Matica hrvatska, 1967), 35.

⁴³ Antun Gustav Matoš, *Oko Zagreba i po Hrvatskoj* (Zagreb: Dom i svijet, 1999), 170.

⁴⁴ Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 10-12; Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“ u *Povijest grada Zagreba, knj.1. – Od prehistorije do 1918.* (Zagreb: Novi

građansku kuluru druge polovice devetnaestoga stoljeća, a u ovome će se radu pobliže biti obrađeni elementi te građanske svakodnevice, u vidu kulture kavana, modnih mijena, ženskoga položaja i ženske svakodnevice koja na prijelazu stoljeća dobiva puno šire i konkretnije oblike, kulturna svakodnevica, odnosno razvoj kulturnoga života Zagreba, a određena je pažnja pridana i vidovima građanske dokolice, u kojoj se kao noviteti pojavljuju sportska društva, turizam i drugo.

liber,2012.), 353; Snješka Knežević, „Zagrebačka sinagoga“ u *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 23 (1999), 121.

III.I Kavanska svakodnevnica

Kavane *fin de siècle* predstavljaju vlastiti mikrokozmos, unutar kojega je se definira, u stvari, sama ideja prijelaznoga perioda. U kavanskim je krugovima rođena ideja Moderne kao kulturnog pokreta. Iako je Moderna plod paljenja ugarske zastave, ili krpe u bojama ugarske zastave, i raseljavanja najistaknutijih pripadnika mlade intelektualne elite u druge krajeve Monarhije i, često, Pariz – Moderna je u stvari rođena za stolovima zagrebačkih kavana, u razgovorima i diskusijama siromašnih umjetnika i studenata okupljenih oko šalice kave, ili litre vina, u oblaku duhanskoga dima u atmosferi boemske neimaštine i slobode duha. Kavane se i u današnje doba mogu smatrati jednim od vodećih elemenata društvene svakodnevice hrvatskih gradova, u što se svaki pojedinac može uvjeriti ukoliko na trenutak ignorira svojega sugovornika i zaokruži pogledom po kavani, ili kafiću, u kojemu trenutno sjedi, ali se njihov današnji utjecaj na život i kulturu grada ne može mjeriti s onim kakav su imale do Prvoga svjetskog rata.⁴⁵ Zagrebačka je kavanska moda, u stvari, preslika bečke kulture kavana, u kojima se odvija kulturno-politički život grada. Kako je Zagreb svoje uzore gledao u Beču i Parizu, moda je kavanskoga života postala ubrzo iznimno popularna i bogato zastupljena. U ovome će se poglavlju, osim kavanske svakodnevice spominjati i gostionice koje su, također, definirale svakodnevni put zagrebačkoga stanovništva, a određena će se pozornost pokloniti i onom elementu svakodnevice kojemu su mnogi muškarci stremili, nakon što bi utažili svoju potrebu za kavanskim i gostioničarskim ponudama – prostituciji i bludilištima. Kako se, u trenutku pisanja ovoga rada, također piše i diplomski rad u kojemu će biti bogato obrađeno pitanje zagrebačke prostitucije 19. stoljeća, u ovome će radu to pitanje biti manje obrađeno.⁴⁶

Zagrebačke kavane, kao svojevrsno srce gradske svakodnevice na prijelazu stoljeća svoju su popularnost i relativnu mogobrojnost mogle zahvaliti i zagrebačkom položaju unutar Monarhije i Hrvatsko-slavonske kraljevine. Glavni grad monarhijske periferije, čije je stanovništvo 1900. godine preko devedeset posto pripadao poljoprivrednoj grani, broji nešto preko šezdeset tisuća stanovnika, koji nastanjuju kulturnu, gospodarsku i intelektualnu središnjicu naroda. Na tih šezdesetak tisuća stanovnika grad je nudio dvadeset i pet kavana,

⁴⁵ Krešimir Nemec i Marijan Bolinac, „Bečka i hrvatska moderna: poticaji i paralele“ u *Fin de siècle Zagreb-Beč* (Zagreb: Školska knjiga, 1997), 84; Ines Sabotić, „The Coffeehouse in Zagreb at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries,“ u *The Viennese Café and Fin-de-Siècle Culture* (New York-Oxford: Berghahn books, 2013), 131-133; Charlotte Abby, „The Viennese Café and Fin-de-Siècle Culture“ u *The Viennese Café and Fin-de-Siècle Culture* (New York-Oxford: Berghahn books, 2013), 1-2.

⁴⁶ Za detaljniji prikaz zagrebačke prostitucije vidi: Hrvoje Geljić, *Prostitucija u Zagrebu krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, Diplomski rad, 2015.

koje se može promatrati kao koljevke političke, kulturne i društvene ideje Zagreba, ali i Hrvatske u ovome periodu. Kako navodi Kovačić, Zagreb je u prvom desetljeću dvadesetoga stoljeća nudio – tri velike kavane *Bauer*, *Corso* i *Royal* u Ilici, kavane *Kačić* i *Zoru* u Mesničkoj, *Preradović* i *Mirna koliba* u Preradovićevoj ulici, kavanu *Danica* u Gajevoj, u današnjoj Masarykovoju ulici bila je *Kazališna kavana*, kavana *Elite* u Jurišićevoj ulici, Zrinjevac je bio obogaćen kavanama *Zagreb* i *Kavanom Umjetničkog paviljona* dok je Jelačićev trg bio omeđen *Velikom kavanom*, kavanom *Merkur* i *Narodnom kavanom*, sjedištem hrvatsko-srpske koalicije.⁴⁷ Iz toga bi se razloga kavansku svakodnevicu valjalo promotriti s posebnom pažnjom, jer upravo u njoj se mogu najlakše pronaći oni elementi društvene svakodnevice koji ponekad u velikoj mjeri utječu na širi povijesni razvoj.

Kavane u Zagrebu nisu bile prvi ugostiteljski objekti. Njima prethode klasični objekti, kao što su krčme, svratišta i gostionice, poznate dakako puno ranije od devetnaestoga stoljeća. U njih se svraća na proputovanjima, one nude obroke i smještaj, a glavni spiritus movens tih mjesta je špirit, alkohol, bilo vino, pivo ili rakija, a u mnogim slučajevima i kombinacija tih fermentiranih plodova zemlje. Alkoholna pića bila su jedina ponuda gostiona, krčmi i svratišta iz nekoliko razloga. Jedan, očiti, bio je nepoznavanje kave kao pića u kojemu bi se moglo uživati, dok se ostali mogu svesti i na nepostojanje zahtjeva za kavom. Ako je 1900. godine više od devedeset posto stanovništva bilo poljoprivredno, a kava je građansko piće, lako se da zaključiti kako u ranijim periodima nije postojala niti klijentela koja bi bila zainteresirana za ispijanje kave. Iako je kava poznata, zbog osmanlijske blizine, već od šesnaestoga stoljeća, a u sedamnaestome postoje i dokazi o „kavotočjama“ na Harmici, kava, ukoliko je i bila prisutna u privatnosti doma, ne predstavlja kulturno-društvenu normu sve do sredine osamnaestoga stoljeća. U drugoj polovici devetnaestoga stoljeća, ipak, kavane započinju svoj uspon u društvenoj domeni. Stoga će i Gradsko poglavarstvo osamdesetih godina devetnaestoga stoljeća uvesti regulativu kojom će definirati izgled i ulogu kavane, odvojivši ju, kao poseban element, od gostionica, restauracija, svratišta i krčmi, koje će biti, svaka zasebno, definirane uz određeno ograđivanje regulatornih osnova koje će kavanama podati drugačije i zasebno mjesto u ugostiteljstvu grada.⁴⁸ Gradske su se vlasti pobrinule odrediti sve nužne pretpostavke za uspješan i siguran boravak u gostionicama i kavanama pa su tako određeni zdravstveni i higijenski normativi, propisana je ventiliranost prostorija, a kao pomoć redarstvenim službenicima, definirana je i razina preglednosti i osvjetljenja prostorija,

⁴⁷ Krešimir Kovačić, *Clochemerle u Zagrebu: humoristički zapisi iz vremena prošlog* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.), 146-147.

⁴⁸ Ines Sabotič, *Stare zagrebačke kavane i krčme* (Zagreb: AGM-Ivo Pilar, 2007.), 13-14, 22-24, 28-32.

kako bi se gubilo što manje vremena prilikom obilaska objekata, a i kako bi se što kraće ometalo goste. U propisima vlasti vidljiva je, u Monarhiji toliko cijenjena, hijerarhija prostora. Krčmama je rad dozvoljen samo u prizemljima, dok je kavanama dopušteno i zaposjedanje prvoga kata zgrade, kako bi se pružio intimniji doživljaj, uz relativno diskriminirajuću pretpostavku kako će redarstveni organi puno prije biti pozvani na intervenciju u krčmama nego li u građanskim kavanama. Jedan pogled na kartu rasprostranjenosti gradskih krčmi, gostionica i kavana prilično plastično oslikava i društvenu hijerarhiju tih ugostiteljskih objekata. Gostionice, kao zaseban element ugostiteljstva, rasprostranjene su po čitavom zagrebačkom području, budući svi slojevi društva imaju jednaku potrebu za prehranom te njihovi različiti položaji na društvenoj ljestvici nisu bili presudni u pogledu poslovanja gostionica. Svratista, s druge strane, smještena su u Ilici, daleko od kolodvora, stoga mnoga uvode privatne omnibuse kojima prevoze svoje goste od stanice do smještaja.⁴⁹ O smještajnim kapacitetima grada, kao i o svakodnevnoj slici prilično negativnu sliku donose *Novosti*, u članku „Hotelska mizerija u gradu Zagrebu“: *Jučer smo morali da čujemo opet vrlo neugodne tužbe na mizeriju zbog pomanjkanja hotela u gradu Zagrebu. Noćnim brzovlacima došlo je u Zagreb do pedesetak osoba, sama bolja i odličnija lica, no zamislite njihov užas, kad su čuli da nema niti jedne jedine raspoložive sobe po hotelima. Ne vjerujući tome, većina je posjedala na fjakere i vozila se od hotela do hotela – ali uzalud. Nije bilo druge već poći u zadimljene kavane i ondje prosjediti sat dva, dok im i ovdje nije najavljen – feueramt! Sada su morali poći na ulicu, na Zrinjevac i druga šetališta i ondje pod vedrim nebom sačekati, dok je svanulo. Neki od njih još k tomu boležljivi, a neki opet s djecom.*⁵⁰ U istome je broju pobrojano i koliko krčmi, hotela i gostiona Zagreb trenutno ima te se navodi sveukupna brojka od dvjestošećdeset i šest ugostiteljskih objekata, koji očito ne zadovoljavaju gradske potrebe.⁵¹ Gradske krčme i kavane, odnosno njihova rasprostranjenost Zagrebom, nude zanimljivu socijalnu sliku – ondje gdje postoje kavane, odnosno u centralnom dijelu grada, jedva da ima traga krčmama, odnosno krčme koje su postojale prije rasprostiranja kavana po gradskome centru i dalje posluju u užem centru grada, ali se nove krčme ne otvaraju, dok u krajevima grada u kojima vladaju krčme kavanama nema ni traga. Da se lako zaključiti kako je društvena stratifikacija bila zastupljena u ugostiteljskim objektima te su kavane, kao izraz građanske kulture i klase, gravitirale prema građanskome središtu dok su, s druge strane,

⁴⁹ Ines Sabotič, *Stare zagrebačke kavane i krčme* (Zagreb: AGM-Ivo Pilar, 2007.), 40-46.

⁵⁰ *Novosti*, 03. travanj 1914., 2.

⁵¹ *Novosti*, 03. travanj 1914., 2.

krčme ipak bile društvena okupljališta nižih društvenih slojeva, rasprostranjenih po gradskoj periferiji.⁵²

Prvu sliku gradskih kavana donosi August Šenoa, opisujući čitateljima svakodnevicu kavane, u kojoj se izmjenjuje mnogi gost, a svako doba dana ima i svoje piće. Tako se prvo pije prva jutarnja kava prije posla, ili se u žurbi ispija kava prije puta, nakon koje slijede uživatelji alkoholnih likera, koji svoju besposlicu krata uz tiskovine na raznim jezicima. Oko podneva, nakon objeda, kavane se pune gostima koji svraćaju na šalicu tople kave i obavezni duhanski užitak, a nakon što završava vrijeme odmora, dio se posjetitelja vraća svojim poslovima dok drugi dio ostaje upražnjavati slobodno vrijeme.⁵³ U tu svrhu kavane imaju propisane zabavne elemente, kao što su, šah, karte, a kao glavni element koji kavani udiše duh posebnosti i gospodstva stoji – biljar, kojega se ne nalazi u drugim objektima, a u kavani je on obavezan.⁵⁴

Gospodskome i građanskom duhu kavane odgovara kako uređenje svake kavane, tako i *dress code* kojega kavana nameće svojim konobarima. Obučeni u bijele košulje, crna odijela s crnim hlačama i kravatama, konobari daju formalnu i svečanu notu kavanskoj sredini, koja i sama po sebi odiše luksuzom privlačnom građanstvu. Fotografije kavana prikazuju nam prostrane prostorije, uređene s mnogo ukusa s obilježjima elitizma. Grandiozni lusteri, ispod kojih su razmiješteni mramorni stolovi za četvoro ljudi, međusobno dovoljno razmaknuti da bi dozvolili intimnu atmosferu za stolom, ali ne suviše, kako ne bi bila onemogućena potencijalna komunikacija među stolovima, stolovi za biljar u posebnom dijelu kavane, posebne sobe za igru, drveni stolci manje ili više luksuznog dizajna, zidova ukrašenih slikama – kavana uistinu odiše građanskim duhom, postajući mističnim javnim, ali intimnim prostorom svakoga posjetitelja. U stvari, kavana postaje podružnicom kućnoga salona – u njoj se druži s bliskim prijateljima i istomišljenicima, razgovara se o svakodnevnim temama, ali se nudi i mogućnost osame i mira.⁵⁵

⁵² Ines Sabotič, *Stare zagrebačke kavane i krčme* (Zagreb: AGM-Ivo Pilar, 2007.), 156-163; Charlotte Ashby, „Cafés of Vienna: Space and Sociability“ u *The Viennese Café and Fin-de-Siècle Culture* (New York-Oxford: Berghahn books, 2013), 17.

⁵³ August Šenoa, *Zagrebačke crtice*, Narodne novine, 1880.

⁵⁴ Ines Sabotič, *Stare zagrebačke kavane i krčme* (Zagreb: AGM-Ivo Pilar, 2007.), 58; August Šenoa, *Zagrebačke crtice*, Narodne novine, 1880.

⁵⁵ Charlotte Ashby, „Cafés of Vienna: Space and Sociability“ u *The Viennese Café and Fin-de-Siècle Culture* (New York-Oxford: Berghahn books, 2013), 12-17; Ines Sabotič, *Stare zagrebačke kavane i krčme* (Zagreb: AGM-Ivo Pilar, 2007.), 196-200; ; Ines Sabotič, „The Coffeehouse in Zagreb at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries,“ u *The Viennese Café and Fin-de-Siècle Culture* (New York-Oxford: Berghahn books, 2013), 127 .

Iako su kavane hramovi građanske kulture, to nipošto ne znači da u njima ne dolazi i do, ne toliko kulturnih, izgređa. U prvome redu česti su oni verbalni, nastali na temeljima nerazumijevanja ili jednostavno oprečnih stavova, što dovodi do diskusija u kojima rastu decibeli i adrenalin, ali se sve u pravilu svršava mirnim putem. Doduše, postojala je, među mlađim naraštajima, zgodna moda svađe, koja se manifestirala tako da bi u kavanu ušao pojedinac, *krakeler*, optuživši gosta na kojega se namjerio da mu je ukaljao građansku čast, tražeći zadovoljštinu dvobojem. Kako su građansku čast imali akademski građani, žrtve je *krakeler* izazivao tražeći zadovoljštinu, zahtijevajući da se žrtva etiketira kao akademski građanin. U pogledu *krakelera* u Zagrebu najpoznatija je anegdota iz Velike kavane, koja se često spominje u radovima slične tematike. *Tako je jedan put u 'Velikoj kavani,' na Jelačićevom trgu, sjedio poznati zagrebački trgovac i naivno čitao novine kad mu pristupi 'krakeler' i pružio posjetnicu. – Vi ste me fiksirali – kazao je 'krakeler'. – Tražim satisfakciju. –A kaj je to fiksiranje? – zapitao je trgovac i nastavio čitati novine. – Gospodine – viknuo je 'krakeler' ljutito – jeste li vi sposobni za vitešku satisfakciju? Jeste li građanin? Imate li maturu? – Ja ne- odgovorio je trgovac – ali moja žena je studirala, pa možete nju izazvati ako imatate kuražu. Pritom je pokazao na krupnu i snažnu ženu koja je uz njega sjedila i bijesno gledala na 'krakelera.' 'Krkeler' je uvidio da je bolje bez satisfakcije izmaknuti iz kavane, pa je brzo iščeznuo uz buran smijeh gostiju.*⁵⁶ Samo je jedan događaj u zagrebačkim kavanama odjeknuo širom Monarhije, a to je sukob kapetana austro-ugarske vojske s jednim zagrebačkim studentom. Sljedeći je dan student došao u pratnji prijatelja tražiti zadovoljštinu, što je rezultiralo ranjavanjem kapetana i razoružavanjem trojice vojnika koji su priskočili u pomoć, kako njihov sudrug ne bi bio osramoćen od „civilista.“ O toj je zgodi u kavani *Corso* pisao i bečki tisak.⁵⁷

Kavane Monarhije, kao ni kavane samoga Zagreba na prijelazu stoljeća ne može se uzeti niti u razmatranje bez spominjanja njihovih glavnih aktera – mladih pisaca, tvoraca i aktera *Moderne*. Povezanost kavane i mladih pisaca utjelovljena je u liku i djelu Antuna Gustava Matoša, glavne figure hrvatske *Moderne*, pisca koji je fascinirao i oko sebe okupljao vodeće mlade književnike *fin de sièclea*, pisca kojemu Zagreb duguje svoje najtamnije i najsvjetlije prikaze, prototipičnog bohema i siromašnog književnika koji je kavanu vidio kao svoj dom. Kavane su mladim piscima nudile slobodu i doticaj s cirkulirajućim životom, uz

⁵⁶ Krešimir Kovačić, *Clochemerle u Zagrebu: humoristički zapisi iz vremena prošlog* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.), 15.

⁵⁷ Ines Sabotič, *Stare zagrebačke kavane i krčme* (Zagreb: AGM-Ivo Pilar, 2007.), 212 Krešimir Kovačić, *Clochemerle u Zagrebu: humoristički zapisi iz vremena prošlog* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.), 15.

spašavajuću toplinu i pokoju šalicu kave, ili litru vina, a pisci su im se oduživali pišući im svoje posvete, dižući im time ugled i upisujući ih u povijest, možda čak i efikasnije od fotografija. Kavana je služila kao medij komunikacije umjetnika, počesto smještenih oko samog Matoša, ali i među drugim književnim krugovima, kao što je bio onaj Milana Marjanovića, kojemu će se na početku svoje književne karijere priključiti i Krleža.⁵⁸ Matoš je bio glavni akter kojemu se može zahvaliti spajanje književnika i kavana. Njegovim povratkom iz progonstva, u kojemu je bio radi dezerterstva, započinje pravi val Moderne, kojega upravo Matoš, ispunjen doživljajima Pariza, Geneve i Beograda, predvodi u sukobu sa starom književnosti. Matoš u Parizu spoznaje pravu ideju bohemštine, koju prenosi svojim učenicima, pretvarajući kavane u svoje prostore, u kojima se čita, raspravlja i piše svoja prva djela, sve pod budnim okom Učitelja. Kavanska je svakodnevica iz građanskoga gospodskoga luksuza, u koji prije, ili nakon gospode, ulaze oni nižeg socijalnog ranga, kako to opisuje i Šenoa, postala pozornicom nove kulture i nove svijesti. Iako su i ranije političke stranke i ideje imale svoje kavane, iako se i ranije u kavanama raspravljalo o svakoj temi za koju se sugovornik mogao naći, tek će *Moderna*, rušeći pred sobom stare navade, srušiti i onu gospodsku ideju kavane i uvesti u kavansku svakodnevicu, mimo visoke politike, trgovačkih i tržišnih bilanci duh bohemske inteligencije, kojoj nisu bitni niti biljari niti društvene igre, već stvaranje nove kulture, koja će postati prepoznatljivom odlikom čitavoga *fin de siècle*.

Osim kavana, krčmi, svratišta i gostionica, zagrebačku je svakodnevicu oslikavala i jedna iznimno popularna aktivnost, rezervirana za noćne sate. Riječ je o prostituciji, koja je u Zagrebu bila legalna i zakonski normirana Bludilišnim pravilnikom 1899. godine, kojim su zadani čvrsti okviri zagrebačke prostitucije. Javne su kuće smještene u Kožarskoj ulici, točno propisanoga izgleda, koji na prvi pogled obavještava o kakvim se lokalima radi. Javne kuće, ili bludilišta, smjele su voditi isključivo žene, starije od trideset godina, a u njih je bio zabranjen ulaz maloljetnim muškarcima, dok su žene smjele raditi s napunjenih sedamnaest godina na dalje. Svaka se prostitutka javljala redarstvu, koje joj je izdavalo dopuštenje za rad, u trajanju od tri mjeseca, nakon što bi prošle liječničku provjeru. Liječničke su se provjere obavljale tri puta tjedno, a pregledima su bile podvrgute kako prostitutke tako i vlasnice bludilišta. Ukoliko je bila zaražena spolnom bolesti, bludnici se oduzimala dozvola za rad i upućivalo ju se na liječenje, a po dokazanom i provjerenom izlječenju smjela se vratiti svome

⁵⁸ Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“ u *Povijest grada Zagreba, knj.1. – Od prethistorije do 1918.* (Zagreb: Novi liber, 2012.), 383.

poslu.⁵⁹ Iako su strogo definirana pravila, izvješće gradskog zdravstvenog odsjeka donosi informacije o tome kako Zagrebom 1913. i 1914. vladaju, tuberkuloza i venerične bolesti. Napominje se kako su preglede vršila dva gradska kotarska liječnika, naizmjenice, bez prethodne najave i redoslijeda. Ipak, prijavljeno je, skoro stotinu veneričnih bolesnika, ali se napominje kako se točan broj ne može znati, budući mnogi prešućuju tu neugodu. Uz to, napominje se kako je za veliki broj zaraženih odgovornost na bludnicama, kojih u gradu ima dvjesto na šest javnih kuća, u čemu vidimo i manjak prostora, higijene i kršenje Pravilnika.⁶⁰ Velike su poteškoće bile u praćenju zaraženih bludnica, budući je bilo dopušteno transferiranje bludnica između javnih kuća, što ukazuje na njihovu dehumanizaciju, ali omogućava izbjegavanje liječničkih pregleda.⁶¹

Upravo su bludilišta činila značajan element svakodnevice *fin de siècle*, koji se sve više oslobađa u vidu ljudske seksualnosti, što je posebno vidljivo među mlađom populacijom, dok starija populacija iskorištava licemjerje finoga i kulturnoga građanskog društva, u kojemu je obitelj temelj uspješnosti, ali je neobavezna i plaćena seksualna aktivnost apsolutno prihvatljiva i uobičajena praksa. Koliko je prostitucija bila opće prihvaćena, a njeno se upražnjavanje nije smatralo amoralnim ukazuje i slučaj studenta kojega je, nakon posjeta bludilištu, u kojemu nije mogao platiti usluge, založio svoju sveučilišnu iskaznicu dok ne nabavi novac. Kako mu kasnije bludnica nije htjela vratiti iskaznicu, izbio je skandal koji je završio na redarstvu, ali i pred Akademskim senatom, koji ga je strogo ukorio, ne zbog posjete bludilištu već zbog korištenja sveučilišne iskaznice.⁶² Zagrebačka su bludilišta, u određenoj mjeri, također služila kao ugostiteljski objekti. Iako je u njima zabranjeno posluživanje alkohola, kao i glazba, tih se odredbi bludilišta ne pridržavaju, pretvarajući se u cjelonoćna okupljališta građanstva koje u njima nalazi i društvo i alkohol i glazbu i razvrat, u stvari sve elemente koje gradsko pučanstvo potražuje u svojoj razbibrizi.

Zagrebačke kavane, kao i ostali ugostiteljski objekti, ali i bludilišta, najživopisniji su elementi gradske svakodnevice. Oni su cjelodnevni i cjelonoćni punktovi gradskoga života, koji nude sve segmente društveno prihvaćene zabave i animacije. Iako su, ponekad moralno ili društveno upitna, događanja u ovim institucijama iscrtavaju možda i najtočnije obrise

⁵⁹ Tomislav Zorko, „Ženska prostitucija u Zagrebu između 1899. i 1934. godine,“ *Časopis za suvremenu povijest* 1(2006), 225-227; DAZ, Zdravstveni odsjek- Izvješća i drugi predmetni spisi, Bludilišni pravilnik, kut 118.

⁶⁰ DAZ, Zdravstveni odsjek- Izvješća i drugi predmetni spisi, kut. 118.

⁶¹ Tomislav Zorko, „Ženska prostitucija u Zagrebu između 1899. i 1934. godine,“ *Časopis za suvremenu povijest* 1(2006), 227-229.

⁶² Tihana Luetić, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914), društveni život, svakodnevica, kultura, politika* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 290.

gradske svakodnevice, koja se odvija između gostionica, kavana i bludilišta, cirkulirajući stanovništvo različitih političkih ili društvenih struktura u jednom istom ritmu. U kavani, ili krčmi gube se krute društvene norme, a u bludilištima gube se i one moralne, postavljajući svakog stanovnika u jednak položaj.

III.II Ženska svakodnevica

Položaj žene u tradicionalnome je društvu bio dogmatiziran, a žensko pitanje nije niti postojalo. Ideja građanskoga društva, kao temeljni kapital Francuske revolucije, polako priprema i teren za otvaranje rasprave o ulozi i položaju žene u društvu devetnaestoga stoljeća. Modernizacijski su procesi pokolebali institucije patrijarhalnoga društva, ali su ti procesi u, izrazito agrarnoj i tradicionalističkoj sredini kao što je Hrvatska, doživjeli značajnije pomake tek pri kraju stoljeća. Kroz čitavo će devetnaesto stoljeće postojati impulsi koji će pokušati pokrenuti diskusiju o ženskome položaju, ali rezultati će u velikome postotku biti isti – žena je muškarčeva pratilja i njena je obveza vrlo jasno definirana u vidu rađanja i odgoja djece te držanja doma urednim hramom privatnosti i obiteljske topline, kako bi umoran muškarac, po dolasku s posla, mogao uživati u obiteljskom okruženju i krepkom obroku. Ti sporadični impulsi kroz čitavo devetnaesto stoljeće bili su rezultati djelovanja ilirki Sidonije Rubido i Dragojle Jarnević, a kasnije se akcijama oko ženskoga pitanja ističu i August Šenoa, Ivan Filipović, Ivan Perkovac, Vladimir Mažuranić te Šime Mazzura, gdje potonji trojac održava i predavanja s ciljem upoznavanja ženske populacije s događanjima u znanosti i kulturi. Prvi veći uspjeh takvih akcija bio je uspostava Više djevojačke škole, 1868. godine u Zagrebu, a tri godine kasnije, na Prvoj učiteljskoj skupštini Marija Jambrišak i Marija Fabković drže izalaganja kojim u akademski prostor iznose problem ženskoga položaja. Rezultat toga istupa biti će vidljiv dvadesetak godina kasnije, kada se reformira žensko srednjoškolsko obrazovanje, otvaraju se Ženska obrtna škola 1880. i Ženski licej za djevojke visoke i više srednje klase 1892. godine, a krajem 1890.-ih otvaraju se sveučilišna vrata i studenticama. Ženska je svakodnevica u obiteljskom okruženju bila strogo definirana shvaćanjem ženskoga društvenog položaja i ženske uloge u društvu, točnije u obitelji, a bazirana na strogo diferenciranom odnosu između muškaraca i žena. Ženski odgoj treba rezultirati stvaranjem dobre, rodoljubne i poslušne žene, majke i domaćice, što je u skladu s idejom da je žensko biće nježnije, ustrajnije u rješavanju malih stvari, vično uzdržavanju, lukavosti i dobroti, za razliku od snažnog, djelatnog, silovitog muškarca čija je uloga zarađivanje.⁶³ Takav je stav rezultirao manjkavošću u obrazovanju, a samo su pripadnice imućnijih obitelji bile u mogućnosti pohađati, inozemne, internate i liceje u kojima su dobivale višu edukaciju, ali samo do svoje šesnaeste ili sedamnaeste godine, kada su

⁶³ Ida Ograjšek, „Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća,“ *Radovi* 34-35-36 (2004), 89-92; <http://www.women-war-memory.org/index.php/en/povijest/raskol-zenske-scene/63-poceci-zenskog-organiziranja-u-hrvatskoj> (posljednja provjera poveznice 28.06.2014.); Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb:LykamInternational, 2007), 289-290.

proglašavane spremnima za udaju, završavajući svoju izobrazbu. Izobrazba je podrazumijevala poduke iz stranih jezika, glazbe, posebice glasovira, pjevanja, umjetnosti i svih vidova kulture. Inozemni liceji i internati rezultirali su relativno kvalitetnom izobrazbom, koja je ovisila i o platežnoj moći obitelji, ali i usvajanjem kulturnih modela stranih zemalja, što je budilo bojazan kod nacionalno osvještenih pojedinaca, koji su vidjeli nelogičnosti u inozemnome obrazovanju onih, koje predstavljaju prvu i osnovnu granu odgoja djece, ali do otvaranja prvoga ženskog liceja, 1892. godine inozemno je obrazovanje bila jedina ponuđena opcija.⁶⁴ Zanimanja kojima su se žene, ukoliko su odlučile prekršiti društvene norme i ne udati se po završetku školovanja, mogle baviti nisu bila brojna, niti posebice atraktivna. Poslovi odgajateljica i guvernatni pristajali su građanskim djevojkama, koje su čeznule za određenom samostalnošću, a najbolje kotira posao učiteljice, pružajući relativno prihvatljivu novčanu naknadu, mogućnost rada u drugoj sredini, ali skrivajući i jednu negativnu komponentu – učiteljicom se moglo postati i biti isključivo do ženidbe. U trenutku ženidbe automatski prestaje učiteljsko zanimanje te žena ponovo postaje domaćicom. Inteligentne djevojke nisu mogle računati na pozitivnu percepciju u društvu te ih se percipiralo kao „afektirane šengajste i plave čarape, u zlobnijoj verziji i kao muškobanjasta spadala (...) teško (su) nalazile bračnoga suputnika i redovito ostajale porodicama sjediti na vratu kao nastrane usidjelice, što nije bio samo teret nego i velika sramota.“⁶⁵ Otpor prema ženskome studiju baziran je na ideji ženske nesposobnosti samostalne kulturne ili intelektualne aktivnosti, uz nužne iznimke koje su tek potvrđivale uvriježeno mišljenje, oduzimala im se sposobnost stvaralaštva i apstrahiranja, uz svesrdnu pomoć argumenata preuzetih iz medicinskih i psiholoških studija. Daljnja je bojazan postojala iz tržišnoga razloga, budući bi stvarale konkurenciju muškarcima, oduzimajući im funkciju hranitelja obitelji.⁶⁶ Stoga žena treba ostati posljednji branitelj „poezije, idealnosti, ljubavi i kulture,“ a surovi svijet materijalnih vrijednosti prepustiti muškarcima.⁶⁷ „Doba od petnaeste pa do dvadesete godine života nije trebalo biti ništa drugo do napeto iščekivanje velikoga trenutka kada bi na scenu stupio on,“⁶⁸ ukoliko se „on“ udostojao pojaviti. Ukoliko je dvadeseta godina prošla, djevojke su ulazile u period života u kojemu se više ne bira što bolji ženik, već se nada da će se pojaviti netko kojemu neće biti ispod časti uzeti za sebe „odbačenu“ i „staru“ ženu, stariju od dvadeset

⁶⁴ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003.), 205-206; Ida Ograjšek, „Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća,“ *Radovi* 34-35-36 (2004), 92.

⁶⁵ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003.), 231-232, 234; citat preuzet iz n.dj. 232.

⁶⁶ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003.), 232-233.

⁶⁷ Ida Ograjšek, „Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća,“ *Radovi* 34-35-36 (2004), 94.

⁶⁸ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003.), 234.

godina. Do najvažnijeg trenutka u djevojčinom je životu praznina, koju se valja popuniti bilo kakvom zanimacijom, po mogućnosti one vrste koja bi kod potencijalnog ženika mogla izazvati interes. Tako se vrijeme krati sviranjem, oslikavanjem svile, ručnim radovima, učilo se kako sudjelovati na kružocima, „s mnogo smijuljenja, došaptavanja, sa šlagom i slatkim pecivom,“ kako voditi kućanske poslove i slično.⁶⁹ Odmor od kućanskih zadataka, ili kružoka bio je ponovno strogo definiran. Šetnja glavnim gradskim šetalištem, Zrinjskim trgom, „šeće ženska mlada vojska“⁷⁰ uvijek pod budnim okom majke, ili guvernante. Susreću se uvijek ista lica, vode se uvijek isti, šablonizirani razgovori o kućnim problemima, posluži, modi i garderobi, a pogled je djevojaka spušten, jer ne smiju gledati u stranu, gdje „u špaliru mladići i ženici, (...) promatraju demarš gradskih udavača što se ovako udešene od pete do glave izlažu na ogled procjeniteljima.“⁷¹ Vidljivo je, dakle, da je svaki aspekt svakodnevnoga života žene, u društvu s prijelaza stoljeća, bio pomno isplaniran te se očekivalo da, ukoliko dolazi iz dovoljno bogate obitelji koja joj omogućava nezaposlenu i besposlenu svakodnevicu, u svojoj funkciji pasivne objektivizirane kućanice, kojoj ne nedostaje ničega osim života, u besposlici provodi svaki dan od kraja svojega školovanja do smrti. U toj je dokolici postojao i jedan zadatak za uvažene gospođe – kretanje u visokim socijalnim krugovima. Svakoga tjedna bila je društvena obveza primati i odlaziti u goste, sudjelovati u dobrotvornim akcijama i humanitarnim društvima, posjetiti ili organizirati ples ili neku društvenu priredbu te korespondirati, primarno pismima, sa što širim krugom. Od svake se dame očekivalo da je vrsna domaćica, koja će bez muke sastaviti meni za svoje, ili goste svoga supruga, koje se prilikom same večere treba znati posjesti odgovarajućim redom za stol, animirajući, ne odviše energično, ali niti suviše pasivno, društvo za stolom, za što je ponovno bila potrebna kulturna i jezična izobrazba.⁷² Ipak, u svakodnevici na prijelazu stoljeća ženama je, doduše u kućnome okruženju, prepuštena bitna kulturno-društvena uloga – vođenje salona. Iako je kultura salona poznata i ranije, gotovo u korak sa stvaranjem građanskoga društva dolazi i do preuzimanja aristokratskih elemenata socijalizacije u vidu salonskih druženja, na kraju će stoljeća ženski saloni postati kulturnim punktevima, u kojima će se diktirati kulturno-društveni ritam. Saloni su društveni događaji, zatvorena društva u kojima domaćin, u ovome slučaju domaćica, okuplja relevantnu društvenu sliku visokoga građanstva i stvara vlastitu legitimaciju u društvu. Zagreb, iako krajem stoljeća razvijeniji nego li desetljeće ranije, ne može konkurirati

⁶⁹ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003.), 234-235.

⁷⁰ Bora Đorđević, *Zagorka – kroničar starog Zagreba* (Zagreb: Stvarnost, 1965.), 106.

⁷¹ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003.), 235; Bora Đorđević, *Zagorka – kroničar starog Zagreba* (Zagreb: Stvarnost, 1965.), 106.

⁷² Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: LykamInternatonal, 2007), 290.

svojom salonskom scenom salonima u Beču ili Berlinu, ali saloni ipak unose novu dozu konverzacije unutar društvenoga sloja, postajući bazom kulturnih postignuća na prijelazu stoljeća.⁷³ U salonima se njeguje intelektualizam, ukoliko je domaćica istome vična, a ukoliko nije koristi ga kako bi, hvaleći se obiteljskim pedigreom, pronašla budućega muža. Značajniji zagrebački saloni pripadali su obitelji Granitz, čiji je salon odisao kulturnim zanimanjem te najprestižniji salon, onaj obitelji Alexander. Zakinute u mnogim pravim, žene su kao domaćice salona stvorile jednu posve novu sferu društva. Salon postaje mjesto u kojemu se određuju pripadnici i pravila visokoga društva, uz njihovo se salonsko djelovanje pomalo gubi percepcija o ženskoj ulozi supruge i majke, što dovodi do dvostruke novine – guvernant, odgojiteljice i gardedame postaju sve traženije jer majke imaju sve manje vremena za svoju djecu, a samim time dolazi i do povećanja posluge, koja dolazi pod nadzor domaćice, koja samim time, ponovno, zadobiva veći utjecaj u životu obitelji i zajednice.⁷⁴ Pravom bi se revolucijom u položaju žena u svijetu, ali i u Zagrebu, mogla smatrati pojava gibbon djevojaka. Veću slobodu ženskoga položaja u konzervativnoj europskoj kulturi nije mogla proizvesti Europa, već ju je, u vidu „dolarske princeze“ uvezla iz nove, posve građanski orijentirane Amerike, u kojoj je ženska pojava naglašena u samostalnosti, sportskoj eleganciji i emancipiranosti *gibbon* djevojaka, kćeri novih američkih bogataša koje su svoju dokolicu ispunjavale fizičkom aktivnošću i naglašenim uživanjem u nakitu i novcu.⁷⁵ One postaju uzorom kojega deprivirane europske dame slijede ili mu se dive. Samostalna, elegantna, glamurozna, *gibbon* djevojka je sve ono što iritira konzervativni sloj, a nedostaje mlađem naraštaju na prijelazu stoljeća.⁷⁶

Žensku je svakodnevicu, kao i ženski položaj u društvu *fin de siècle* moguće definirati kao ograničavajuću, definiranu i sputavajuću, ali kako se bliži kraj Monarhije, vidljive su i sve veće pukotine u ženskoj ograničenosti. Poput sputajućih steznika, tako i sputavajuće norme društva polagano klize iza zastora povijesne pozornice, a nova stranica povijesti okrenuta je, spremno iščekujući ispisivanje sljedećega poglavlja emancipacije i promjene ženske društvene uloge, koju će ispuniti novo, nadolazeće stoljeće.

⁷³ Petra Wilhelmy, *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780-1914)* (Berlin-New York: De Gruyter, 1989.), 5-30.

⁷⁴ Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: LykamInternational, 2007), 291.

⁷⁵ Katarina Nina Simončić, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Plejada, 2012.), 90.

⁷⁶ Ole Reinsch, „Flapper Girls. Feminismus und Konsumgesellschaft in den Goldenen Zwanzigern“ u *Feminismus in historischer Perspektive – Eine Reaktualisierung*, ur. Feminismus Seminar (Köln: Gender Studies, 2014.), 148; <http://www.loc.gov/exhibits/gibson-girls-america/> (posljednja provjera poveznice 28.06.2014.).

III.III Svakodnevna moda

Modni je izričaj oduvijek bio više od samoga izbora kroja i boja kojima će se osoba ogrnuti u društvenom kontekstu. Odjeća je sredstvo komunikacije s okolinom, društveni čin komunikacije pravila, uvjeta i napetosti društva. Kraj devetnaestoga stoljeća, u tom je kontekstu, zanimljiv iz aspekta proučavanja povijesti budući pažnja modne ideje i industrije prelazi s muškaraca na žene, prateći modernizacijske trendove u svijetu koji počinje prihvaćati žensku potencijalnu ravnopavnost. Zagreb, rastuća metropola na periferiji srednje Europe, u ovome pogledu nije zaostajao za svojim srednjeeuropskim i zapadnoeuropskim uzorima, modnim i kulturnim centrima Beču, Parizu i Londonu.⁷⁷ Pojavom građanskoga sloja modni je izričaj dobio novu društvenu odrednicu koja se trebala vizualno definirati, uz jasno vidljivu vizualnu razliku od plemićkoga odjevnoga izričaja. Društvena i kulturna previranja devetnaestoga stoljeća ubrzala su i modne zakonitosti te se kroz nekoliko desetljeća izmijenjuju dijametralno suprotni stilovi. Romantizam prve polovice devetnaestoga stoljeća negira romantičnost, pogotovo ženskoga, tijela zatvarajući ga „unutar armatura i stega,“ sakrivajući pogledu čak i siluetu. Pedesetih godina svoj povratak na modnu scenu doživljava i krinolina koja će u sljedeća dva desetljeća doživjeti nekoliko faza preinaka, završivši u modelu *Cul de Paris*, koji ponovno otkriva žensku anatomiju, naglašavajući pozadinske atribute.⁷⁸ Dok ženska moda doživljava devetnaestostoljetni procvat, muška moda degradira u smislu kićenosti, a glavnim modelom postaje britanski *dandy*, lagano i jednostavno odjeveni pripadnik kulturnoga društva, obučen u, za razliku od šarenih dama, tamne i neutralne boje čija elegancija i figura govore više i jasnije od kićenosti prethodnih muških moda. Modne promjene nisu rezultirale samo vizualnim, već i moralnim i higijenskim promjenama. Puno se veća pažnja pridaje čistoći i općemu dojmu, a započinje i produkcija bontona, društvenoga normativa koji propisuje odjevenu, tjelesnu i kulturu ponašanja.⁷⁹ Razvoj pravila, ukazuje i na razvoj moderne, građanske, svijesti u zajednici, koja rezultira i sve „građanskijim“ izgledom, koji nakon definiranja muškoga izričaja svoju pozornost prebacuje na modu visokih građanskih slojeva, ali se uskoro ista počinje zrcaliti i u promjenama izgleda djece i posluge. Posluga, koja je sredinom stoljeća još uvijek njegovala kulturu oblačenja svojega rodnog kraja, noseći na poslu narodnu nošnju, krajem stoljeća prihvaća elemente građanskoga

⁷⁷ Katarina Nina Simončić, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Plejada, 2012.), 9-10.

⁷⁸ Katarina Nina Simončić, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Plejada, 2012.), 29-31; hrvatski je prijevod tog stila – pariška stražnjica; Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: LykamInternational, 2007), 391. .

⁷⁹ Katarina Nina Simončić, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Plejada, 2012.), 33.

oblačenja, čemu je pridonio i „privremeni rad u inozemstvu,“ gdje su bile cijenjene poradi svoje stručnosti i manira, a s kojega su se vraćale modno osvješteneje nego li njihovi poslodavci. Dječja je moda postala samostalnim elementom svakodnevnoga odijevanja. Uzori modela za žensku djecu njihove su majke, dok se mušku djecu prestaje oblačiti u ženske oprave, poradi očuvanja od zlih sila, te postaju samostalni modeli mode i očeve financijske likvidnosti. Moda prema ženama nije poznavala dob, tako da već djevojčice od svoje sedme godine nose zamjenske steznike, pod opravdanjem ispravnoga i zdravog držanja. Moda je bila, uostalom kao i u sadašnjosti, hirovita i sklona promjenama, naročito u ženskoj domeni, o čemu svjedoči i Vilma Vukelić, navodeći slikovito kako je njena teta Adela odgovarala duhu vremena. Noseći „besprijeckorno sašivene engleske kostime, sive ili bež boje, podložene *fišbajnom*, (...) visoko uzdignute kragnice, koje su zbog umetaka od *roschara* djelovale još ukočenije. Vrijeme pariških *tournurea*, bogato nabranih faltica, širokih opšava i tunika koje su podsjećale na rokoko bijaše prošlo, a otpočelo je doba dugih suknja i tijesno priljubljenih jaknica od *fišbajna* ... Toj „modi engleskih usidjelica“ odgovarao je tvrdi *girardi-šešir* koji se navlačio duboko na čelo, kosa se glatko češljala unatrag (...) jedna nadasve složena, neudobna i skupa jednostavnost, uvezena iz vodećih bečkih modnih salona i u vrijeme kada u našem kraju još nije bilo ni govora o ženskoj emancipaciji i sufražizmu ženskom je šiku davala mušku notu,⁸⁰ a teti Adeli krajnje suvremen izgled.⁸¹ Ženski je pokret za emancipaciju, krajem stoljeća, obilježen i promjenom u odjeći. Tako se polagano gubi steznik, koji, naglim priznanjem ženske aktivnosti u fizičkim poslovima i sportu, postaje smetnjom slobodnim ženskim kretnjama, a pojavljuje se i odjevna kombinacija koja unosi konsternaciju u konzervativnu europsku i zagrebačku sredinu – ženske hlače. Steznik je postao i predmetom opsežnih rasprava, koje su se prvih godina 20. stoljeća vodile u tisku, u kojima sudjeluju i liječnice, kao što je dr. Marija Goldman, koja ga naziva „nevoljom ljudskoga roda“ ukazujući na negativne zdravstvene aspekte steznika, kako fizičke tako i psihičke naravi. Navodi se tako i užasavajući podatak od 25% žena koje, zbog nošenja steznika, umiru od bolesti grudnoga koša kao što je tuberkuloza, 15% ih je umiralo pri porodu, a isti postotak je po porodu ostajao invalidima, kao i deformirano, a tek zabrinjavajućih desetak posto ne osjeća značajnije posljedice nošenja istih. Kako bi se ublažilo muško i konzervativno nezadovoljstvo novim modnim postulatima, osmišljen je i odjevni predmet suknja-hlače, koji je feminizirao odjevni predmet koji je „prirodnim pravom“ pripadao muškarcu. Konzervativni zagrepčani su burno

⁸⁰ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003.), 122-123.

⁸¹ Katarina Nina Simončić, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Plejada, 2012.), 58-61; Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 16-18.

reagirali na demaskulinizaciju hlača pa su one ipak ostale primarno muškim odjevnim predmetom, ali su zato potpuni uspjeh konzervativni duhovi doživjeli u negiranju drugog, u Beču iznimno popularnog ženskog odjevnog predmeta – kraće suknje.⁸² Reakciju zagrepčana na pojavu hlača kao ženskoga modnog detalja, prispodobio je i Antun Gustav Matoš napisavši kako *šnajderija ni norija, ali kada se već kazališta pretvaraju u modne izloge sa živim modelima, u krojačke reklame, što da krojači ne pišu i komponuju operete drame, a modistice kazališnu kritiku? Bilo sad kako mu drago, dimije gdje Balak bijahu događaj kao uspjela premijera. Glumice u švimhoznama bile bi svakako još uspjelije. To je dramski progres, napredak. Kuću koja zjapi prazninom kod drama Shakespearea i Gogolja, puni privlačnost šarenih ženskih gega i svilenih pelingača. Velike ideje pretvaraju se u čakšire, a veliki uspjeh je, evo, nešto što se može navući na ženska stegna. U Zagrebu, naime, (kao da je taj inače dosta ubogi grad svetište svjetske mode!) žiponske gege postaje glavno dnevno zanimanje, pa smo u jednom čitanom dnevniku imali o tome cijelu anketu, kao da se radi o raspustu sabora ili povišici učiteljskih ljetnih plaća.*⁸³ Jednostavno se odijevanje nije pretjerano cijenilo kao što se ni jednostavno odjevene žene u javnosti nisu primjećivale, tako da je, osim želje za praćenjem londonskoga, pariškoga i bečkoga diktata mode, želja za udajom, a za koju je postojala veća šansa ukoliko ste bili primjećeni, diktirala daljnje nezdravo korištenje steznika. Tek će duh orijentalizma, koji se pojavljuje oko 1910. godine, u modu unijeti zdraviji i opušteniji stil oblačenja, napuštajući ideju gnječenja rebra i potiskivanja utrobe u područje prsnoga koša, koju je nudila kultura nošenja steznika.⁸⁴ U prethodnom je razdoblju jedino fascinacija japanom, *japonizam*, nudila kakav-takav bijeg od sapinjućih elemenata zapadnjačke mode pa se tako između *pariških stražnjica* i *S figure* korzetiranih dama pojavio i kimono kao novitet jutarnje oprave, ali se ipak nije uspio probiti na ulicu, u javnu modu sve do popuštanja sputajućih modnih pravila, oko 1905. godine.⁸⁵ Iako je u današnje vrijeme uobičajeno cinično primijetiti kako je ženskoj populaciji potrebno suviše vremena kako bi se pripremile za izlazak u javnost, moda s prijelaza stoljeća bila je, po tome pitanju, cjelodnevni posao. Tako Edmund de Waal prilično živo opisuje fotografiju

⁸² Katarina Nina Simončić, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Plejada, 2012.), 73-75, 99-100; Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: LykamInternational, 2007), 295.

⁸³ Antun Gustav Matoš, *Sabrana djela XVI – Feljtoni, impresije, članci* (Zagreb: Jazu-Liber-Mladost, 1973.), 19.

⁸⁴ Katarina Nina Simončić, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Plejada, 2012.), 101-103.

⁸⁵ Katarina Nina Simončić, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Plejada, 2012.), 101, 104-105; Aleksandra Muraj, *Zagrebačka građanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 16-17; Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: LykamInternational, 2007), 295.

svojeprabake iz 1906. godine, koja ju prikazuje u razgovoru s nadvojvodom Ferdinandom. Tom je prilikom, Emmy, „odjevena ... u kostim s tankim okomitim prugama: suknju A-kroja sa širokom plohom suprotno postavljenih pruga na dnu i pripadajućom strukiranom *Zouave* jaknom. To je *kostim za šetnju*. Odijevanje za šetnju ulicom Herrengasse trajalo je sat i pol: široke dugačke gaće s čipkom, potkošulja od finog batista ili kineskog krepa, korzet koji steže struk, duge čarape, podvezice, čizme s gumbima, suknja s kvačicama duž šava, potom bluza ili bodi – kako joj ruke ne bi izgledale glomazno – s visokim ovratnikom i čipkastim žaboom, pa jakna s našivenom prednjicom i torbica – mekana, s uzicom za zatvaranje – koja visi na lancu, potom nakit, krznjeni šešir s prugastom mašnom od tafta u skladu s kostimom, bijele rukavice, cvijeće.“⁸⁶ Samo jedno oblačenje, ukoliko je trebalo, a trebalo je, ostaviti dojam, trajalo je sat i pol, a prosječno se dama koja je držala do sebe, a čiji je muž držao do financijske stabilnosti, presvlačila pet do šest puta u danu. Modu je prijelaza stoljeća „pokopao“ francuski dizajner Paul Poiret, odbacivši korzet, podsuknje i ukrasne volane, ugledavši se na englesku modu kaputa, bluze i ravne suknje.⁸⁷ U tome je pogledu ženska moda doživjela veći pomak, upravo revoluciju, u odnosu na mušku, koja se nije bitno izmijenila od sedamdesetih godina devetnaestoga stoljeća. Posebnu je pozornost u svakodnevnom i svečanom oblačenju zaslužilo pokrivanje građanskih glava. Muške su glave, kao i muška tijela, iziskivale puno manje truda oko smišljanja rješenja za pokrivanje površine. Već šezdesetih godina devetnaestoga stoljeća ustalio se je cilindar kao klasično pokrivalo za glavu. Uz već ranije definirani muškarčev izgled, cilindar i popratni *accessoire*, kao što su rukavice i štap bili su njegova uniforma. U neslužbenim situacijama korištena su i drugačija pokrivala za glavu, među kojima je najpopularniji polucilindar, ali ton i takt koji su zadani gotovo pola stoljeća ranije nisu dovođeni u pitanje. S druge strane, ženska su pokrivala za glavu prolazila mnoštvo faza. Devedesetih godina devetnaestoga stoljeća ženski šeširi postaju vitalnim, presudnim elementom čitavoga izgleda. Šeširi su bili omiljeni element mode u pogledu uvođenja novina, budući su zahvalnih proporcija što omogućava bržu proizvodnju i brzo osmišljavanje novih modnih zadataka. U njihovu se kreaciju i živopisnost ulaže značajan trud, a rezultati se iz današnjega aspekta mogu činiti pretjeranima, a ponekad i nehumanima. Tako u modu ulaze šeširi ukrašeni prepariranim vrapcima i lastavicama, što rezultira ubrzanom ugrozom tih ptica na području Europe, a postepeno počinje iritirati i medije i one osvještene pripadnike društva. U tim uvjetima nedostatka lastavica i vrabaca modna je industrija našla svrsishodno rješenje problema, pozvavši one modno osvještene dame da same

⁸⁶ Edmund De Waal, *Zec jantarnih očiju* (Zagreb: Mozaik knjiga, 2012.), 173.

⁸⁷ Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 18.

kombiniraju, budući im na raspolaganju stoji čitavo carstvo ptičijega svijeta. Ipak, ta je moda uskoro popustila te se jedan vid mrtve prirode zamijenjuje drugim, puno benignijim. Šeširi se ukrašavaju cvijećem, lišćem i voćem te gradske dame, nakon orintoloških rezervata, na svojim glavama počinju nositi reprezentativne uzorke flore. Velikih oboda i bogato ukrašeni, ženski šeširi počinju biti smetnjom okolini, čije mišljenje u najizravnijem obliku prenosi Matoš „...taj širok krov kao ekvator na globusu i napirlitan kao pečenica salatama, pokri osim glave i pozornicu Maksimira ... dolje s tom košarom, s tim kišobranom, s tim krovom ... Dolje sa šeširima...“⁸⁸ O šeširima i odjeći, koju kako i kada nositi, zagrebačku je populaciju informiralo nekoliko tiskovina. Prva je stručna tiskovina *časopis Pariška moda – list za žensku i dječju odjeću i za ženski ručni rad*, izlazila u periodu od 1895. do 1907. godine. Iako je u imenu nosila parišku odrednicu, bila je pretežito glasilo modnih događanja na njemačkoj modnoj sceni. Svoje će modne članke, također preuzete iz francuskih i austrijskih modnih žurnala, kasnije imati i listovi koji nisu striktno vezani uz modu, kao što su *Na domaćem ognjištu*, kasnije *Domaće ognjište*, *Obzor*, *Dom i svijet* i drugi. Percepcija mode kao medija komunikacije pojedinca i okoline, vidljivo je rasla kroz posljednje desetljeće devetnaestoga i početno desetljeće dvadesetoga stoljeća.⁸⁹ Moda prelaska devetnaestoga u dvadeseto stoljeće značajna je iz više aspekata. Ukazuje na modernizacijske i industrijalizacijske trendove u europi te na sve bolju komunikaciju između stanovništva staroga konitnenta. U modnim je previranjima moguće pratiti društvene promjene, tako se muška moda ustaljuje, nakon što je definiran izgled pripadnika građanskoga sloja, dok ženska i dječja moda proživljavaju sezonske i godišnje preinake, koje u stopu prate razvoj statusa u društvu.

⁸⁸ Katarina Nina Simončić, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Plejada, 2012.), 122-123; Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 18.

⁸⁹ Katarina Nina Simončić, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Plejada, 2012.), 22.

III.IV Kulturna svakodnevnica - dokolica i zagrebačka okolica

Kulturni život Zagreba *fin de siècle* obilježavaju dva raskošna međaša, početni u vidu Zemaljskog narodnoga kazališta, današnjeg Hrvatskog narodnog kazališta, a završni u vidu zgrade nekadašnje Sveučilišne knjižnice, današnjeg Hrvatskog državnog arhiva. Izgradnjom Zemaljskoga kazališta grad Zagreb konačno dobiva vrhovnu kulturnu ustanovu prema kojoj će gravitirati svi istaknuti umjetnici toga perioda. Nakon što Stjepan Miletić mlađi postane ravnateljem Zemaljskoga kazališta, provodi potpuni preustroj i modernizaciju kazališta. „Miletić profesionalizira način rada i ustroj kazališne organizacije, ima definiran umjetnički program i kreira umjetničko-repertoarni model koji se do danas varira u sve tri umjetničke grane: svjetska klasika, nacionalna tradicija i suvremeno stvaralaštvo. Miletić ponovno uspostavlja rad Opere nakon prekida 1889., organizira balet i pokreće Hrvatsku dramsku školu: njegovo intendantsko razdoblje (1894.–1898.) uvodi nacionalno kazalište u 20. stoljeće s već prepoznatljivom umjetničkom fizionomijom (jezik – repertoar – stil) i uspostavljenim profesionalnim standardima u europskim mjerilima.“⁹⁰ Miletić se fokusira na predstavljanje klasika svjetske književnosti zagrebačkoj publici, samim time stvarajući kulturnu publiku upoznatu sa europskim književnim trendovima, a uz to ulaže veliki napor u poduku i izučavanje valjanog scenskog govora. Veliku će pažnju pokloniti i samom inventaru kazališta, odnosno scene, za kojega vjeruje da bi trebao definirati stil kazališta.⁹¹ Osim što Miletić započinje svoju kazališnu (r)evoluciju, otvaranje kazališta označava i početak hrvatske *Moderne*. Visoko je građanstvo svojim financijskim i društvenim usponom u dobroj mjeri uspjelo sebi osigurati životne standarde koji su se mu omogućavali bogati društveni i kulturni život. U tom se životnome stilu javlja i, prema riječima Olivera Mandića, „privilegij bogatih novcem i duhom“ – dokolica.⁹² Višak novca i slobodnoga vremena, zagrebačko će stanovništvo trošiti na razne načine, ali generalno bi se moglo reći da Zagrepčanima uopće nije mrska zabava. Osim posjeta kazalištu, o kojima Matoš ima svoje mišljenje da zjape prazna dok se prikazuju svjetski klasici, iznimno su popularni i kabaretski nastupi. Prvi kabare, Cabaret Imperial, osnovao je 1907. godine Dragutin Freudenreich u Frankopanskoj ulici, u Hotelu Imperial. Na njegovom je repertoaru bilo svega što se moglo naći na repertoarima europskih kabarea, tako da je publika bila zabavljana skečevima, pantomimom i kupletima, u izvedbi domaćih glumaca i opernih pjevača, a po tekstovima i uz glazbu

⁹⁰ <http://www.hnk.hr/o-kazalistu/povijest/povijest/> (posljednja provjera poveznice 30. lipnja 2015.)

⁹¹ Mario Strecha, „O pitanju utjecaja bečkog središta na kulturni identitet Zagreba u 19. stoljeću,“ u *Radovi zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993), 87-88.

⁹² <http://www.jutarnji.hr/mandic--dokolica-je-privilegij-bogatih-i-novcem-i-duhom/182082/> (posljednja provjera poveznice 01.07.2015.).

zagrebačkih skladatelja i pisaca.⁹³ Gos. Dragutin Freudenreich, bivši član hrvatskog kazališta, sada nadkonobar u restauraciji–svratištu Imperial, otvara u istoj restauraciji od sutra cabaret, tj. malo zabavište poput onih u drugih velikih gradovih, naročito u Parizu. Gosp. Freudenreich za početak izvodit će sam pojedine točke programa, koje će biti vrlo birane i literarne vrijednosti (kao deklamacije, recitacije, solo–scene itd) Već je primio nekoliko radnja od hrvatskih pisaca. Poslie, a to skoro, nastupit će u njegovom cabaretu i pjevači i pjevačice, s kojima stoji u pregovaranju. Između pojedinih točaka zabavljat će občinstvo glasovir i gusle-solo... Ovo bi mogao biti početak, da se u Zagrebu započne sa hrvatskim cabaretom...⁹⁴ Stajalo je u pozivu na prvu predstavu zagrebačkoga kabarea. Kabare je od samog svoga osnutka bio ugoržen pojavom novog oblika društvene zabave, kina. Prve zagrebačke projekcije nisu bile spektakularne, a bile su prikazivane u sklopu sajma, u šatoru. Oglas u Novostima, 1906. godine poziva onoga tko se želi ugodno zabavit neka posjeti samo Lifka Bioskop na sajmištu. Dnavno predstava u 6, 7, 8 i 9 sati na večer. Nedjeljom i blagdanom od 4 sata po podne predstava svakog sata. Dosele nenadkriljiv. Svakih 3 dana nov program. Cijene su primjerene za svakoga, popuste će ostvariti djeca i vojnici, a najskuplja karta bila je 80 filira.⁹⁵ Ipak, i to je bilo dovoljno da se probudi mašta i interes zagrebačke publike te se 1906. godine otvara prvo stalno kino Pathé bioskop u Gundulićevoj ulici, a godinu kasnije otvara se i Kinematograf Ćirilo-metodskih zidara. Kino dvorane će polagano početi nicati u zagrebačkom svakodnevnom životu, preuzimajući primat nad svim ostalim vidovima zabave i dokolice.⁹⁶ Građanstvo se ipak ne zabavlja samo u kabareima i kinima. Zabavljaju se tako Zagrepčani i nedjeljama u restauracijama, kada u mnogima postoje glazbeni programi, šetnja po zrinjevačkom korzu, od 1891. godine je uglazbljena, od kada je trg dobio glazbeni paviljon iz kojega defilirajući narod čuje „obožavanu skladbu Na lijepom plavom Dunavu“⁹⁷ Svoju zabavu Zagrepčani će pronaći i u blagdanima i drugim „posebnim“ danima kalendara. U Zagrebu se slavilo, razumljivo, velike kršćanske blagdane – Uskrs i Božić, tjelovska je procesija bila najznačajnija spona između klera i državne uprave, ali zagrebačko su veselje i zabava na vrhuncu za tri velika sajma, na Markovo, Margaretinje i Kraljevo, Novu godinu i Nikolinje. Da se pučanstvo voljelo zabavljati, ali uz dobru gastronomsku ponudu, svjedoče podaci o popijenih preko dvije stotine hektolitara vina na Margaretskom sajmu 1906. godine ili pojedenih dvjestotinjak janjaca, koji su, uz svinjetinu s

⁹³ Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 21;

<http://www.zagreb.hr/default.aspx?id=19686> (posljednja provjera poveznice 01.07.2015.).

⁹⁴ <http://www.zagreb.hr/default.aspx?id=19686> (posljednja provjera poveznice 01.07.2015.).

⁹⁵ *Novosti*, 24. srpnja 1906., 4.

⁹⁶ Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 21.

⁹⁷ Bora Đorđević, *Zagorka – kroničar starog Zagreba* (Zagreb: Stvarnost, 1965.), 107.

ražnja, bili omiljeni zagrebački *oblizek* sajamskoga prostora.⁹⁸ Uz jelo i piće i na sajmištima je česta glazba, ali i animacija u vidu menažerija koje su posjetiteljima nudile pogled na razne životinje, koje stanovnici grada bez zološkoga vrta, nisu imali gdje vidjeti. Na sajmištima se nudila zabava, inovacija, kao što je i kino prvi puta predstavljeno Zagrebu na Kraljevskom sajmu 1905. godine, i gastronomska ponuda. U tom pogledu se da zaključiti da su zagrebački sajmovi uistinu nudili ispunjavanje slobodnoga vremena za sve društvene slojeve. Blagdan svetoga Nikole, Nikolinje, u odraslih je zagrepčana iščekivan iz prizemnijih razloga od obilježavanja još jednoga sveca kršćanstva – Nikolinje je označavalo početak zimske plesne sezone. U dvoranama *Streljane* na Tuškancu i Hrvatskoga sokola u organizaciji tih dvaju udruženja, započinjala je plesno – zabavna sezona tematskom zabavom u čast sv. Nikole. Svojim su članovima, ali i vanjskim gostima nudili program u kojemu je bilo i vojne glazbe, vokalnih solista, skečeve u izvedbi zagrebačkih kazališnih glumaca, tombole te plesa koji je trajao do sljedećega jutra.⁹⁹ Zimska je sezona plesova svoj vrhunac doživljavala za vrijeme poklada. U vrijeme poklada čitav se grad maskira i slavi. U pokladama sudjeluju svi društveni slojevi, od radništva do bana, dakako svako u svojim krugovima. Maskirane zabave započinju već krajem siječnja, jer Zagrepčanima je zabava omiljena, a traju sve do korizme. Građanstvo, koje nije pripadalo nekom od kulturnih i drugih društava, poklade slavi u gostionicama, u kojima se također pripremaju zabavni programi do jutarnjih sati.¹⁰⁰ Poklade slavi i sam grad, priređujući pokladnu povorku, u kojoj sudjeluju svi, a i okupljeno je građanstvo u pravilu maskirano, barem šarenim šeširićem, kako bi se šarenilo poklada što više izrazilo. Plesni je podij, osim pružanja mogućnosti zabave, upoznavanja i konverzacije i prostor modne promocije, naročito dama. Na plesnom se podiju ulazi u društvo, nalazi potencijalni prosac i prezentira oprava. Tu posebno do izražaja dolaze balovi, koje mahom organizira plemstvo, ali koji više nisu strogo zatvorenoga socijalnog karaktera, odnosno na balovima sudjeluju i građanske djevojke. Na balovima djevojke zarađuju svoju legitimaciju, one dolaze biti zamijećene te po mogućnosti pronaći pogodnoga ženika.¹⁰¹ Balovi, plesovi, pokladne maskarade, odlasci u kazalište, sve je to dijelom kulturne svakodnevice grada, ali na prijelazu se stoljeća pojavljuju i drugi oblici građanske zabave – sport i turizam.

Iako su zagrebačka sportska društva osnivana šezdesetih i sedamdesetih godina devetnaestoga stoljeća, na prijelazu su stoljeća ipak dosegli raznovrsnost ponude. Tako se

⁹⁸ Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 162.

⁹⁹ Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 188-189.

¹⁰⁰ Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 33-34.

¹⁰¹ Katarina Nina Simončić, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Plejada, 2012.), 95-96; Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 42-45.

građani mogu baviti nogometom, atletikom, hokejem na travi, biciklizmom, automobilizmom, klizanjem, skijanjem, stolnim tenisom, planinarenjem i drugim fizičkim aktivnostima, još uvijek izvan granica profesionalizma. Javlja se i turizam, a grad kojega Zagreb „otkriva“ je Samobor, koji u samo nekoliko desetljeća postiže toliku popularnost među zagrebačkim pučanstvom da se 1901. godine uspostavlja posebna željeznička trasa između Zagreba i Samobora, popularni *Samoborček*. Samobor, daleko manji grad od Zagreba, nudi Zagrepčanima odmak od poznate sredine, termalno kupalište, jeftini smještaj i hranu te tako postaje privlačan svim zagrebačkim društvenim slojevima.¹⁰² Uz Samobor, oni punijega džepa posjećuju i istarsku rivijeru, povodeći se za plemićkim ukusom. Opatija, Lovran i Rab popularna su ljetovališta onih koji si ljetovanje mogu priuštiti.¹⁰³

Zagrebačka kulturna svakodnevica, kao i načini upražnjavanja slobodnoga vremena, ukazuju na vrlo razvijenu građansku zagrebačku kulturu. Iako se kazališta ne posjećuju dovoljno, a slobodno se vrijeme provodi u što eksplicitnijoj igri i zabavi, vidljiv je društveni napredak koji građanski sloj unosi u zagrebačku svakodnevnu sferu. Iako svojom razvijenošću ne konkurrira bečkom društvu ipak se može zaključiti kako je Bečki kulturni duh u Zagrebu imao vjernoga pratitelja.

¹⁰² Danijel Vojak, „Početci turističke povijesti samobora, ili – kako je Samobor postao omiljeno izletište Zagrepčana u razdoblju od 1862. do 1901. godine“ u *Kaj* 45(2012), 105-107.

¹⁰³ Katarina Nina Simončić, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Plejada, 2012.), 64.

IV. Slike sa zagrebačke periferije

Zagreb je do desetih godina dvadesetoga stoljeća proživio metamorfozu iz perifernoga gradića u metropolu Hrvatskoga naroda, urbanizirajući se i modernizirajući. Postavši, šezdesetih godina devetnaestoga stoljeća, simbolom razvoja Zagreb se pretvara u grad koji traži intelektualnu, ali i fizičku radnu snagu. Do devedesetih godina devetnaestoga stoljeća prvi val modernizacije i urbanizacije osigurava mu položaj poželjnog poslodavca, koji će ponuditi radno mjesto onima kojima je potrebno. U ovom se dijelu rada pozornost svrće s onih koji su grad činili modernijim, kulturnijim, urbanijim i građanskim na one koji su taj grad fizički izgradili, hranili, vozili, ali koji u njemu nisu više nego li preživljavali. Zanimljivo je kako o tim društvenim slojevima, unatoč dugotrajnoj prevlasti marksističke historiografije, ne postoje razrađene studije. Kako se Zagreb odnosio prema onom dijelu svojega stanovništva, koji je bio najbrojniji, ali za kojega često nije bilo mjesta. „Jedna je vrsta ljudi bila nevidljiva kod tih svečanosti. To su oni zamazani, žuti, pohabani ljudi, koji iza šeste ure podveče prolaze ulicama Gornjega grada, vraćajući se iz ogromne kuće s visokim dimnjacima u dolini pod brijegom Sv. Jurja. Ujutro, oko podne i na večer, iz te se doline glasi za djecu strašan fićuk. Kuća koja tako strašno fućka, zvala se tvornica koža, a ljudi radnici. Gornjograđani su gledali te ljude katkad samilosno, ali uvijek malo preko ramena. Nekako je razumljivo da oni sa svojim smradom ne smiju u procesiju, gdje miriše tamjan.“¹⁰⁴ Pogled *von oben* nisu imali samo građani – imao ih je Grad, koji u svojem razvoju i razvitku ne gleda prema periferiji. S jedne je strane i razumljivo kako je moguće da povijest grada u kojemu se u tom periodu grade historicističke i secesijske palače, u kojemu se otvara nova zgrada kazališta koja otvara i novu kulturno-povijesnu epohu Moderne, u kojega se slijeva intelektualna, financijska, kulturna i narodna elita – ne pamti slike blata i neimaštine, koje bi mogle nagrditi prikaz „velegrada.“

U prvome redu valjalo bi detektirati periferiju Zagreba na prijelazu stoljeća, budući je iz današnje razgranate zagrebačke slike teško percipirati grad, koji 1910. godine broji osamdeset tisuća stanovnika, a njegova urbaniziranost prestaje, de facto, železničkom prugom na južnom kraju *Zelene potkove*.¹⁰⁵ U zagrebačku se periferiju ubrajaju Trešnjevka, Trnje, Martinovka i Knežija, kao i naselja seoskoga karaktera na lašćinskom brijegu, Sveticama, Jordanovcu, Rebru, predijeli grada koji dobrim dijelom danas pripadaju definiciji širega centra grada, a valja i napomenuti kako mnogi današnji zagrebački kvartovi u ovome

¹⁰⁴ Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj – Zapisci iz nepovrata: 1900.-1941.* (Zagreb: Liber, 1984.): 8.

¹⁰⁵ DAZ, Zdravstveni odsjek- Izvješća i drugi predmetni spisi, kut 118.

vremenskom okviru predstavljaju sela u bližoj ili daljoj zagrebačkoj okolini.¹⁰⁶ Kako ne postoji literatura koja bi se u većoj mjeri bavila ovim prostorima i ovim socijalnim strukturama, većina je informacija i zaključaka donesena nakon iščitavanja novina proučavanoga perioda. Osim što se populacija sa zagrebačke periferije može sagledavati kao zaseban mikrokosmos unutar gradskoga stanovništva, možda čak i u većoj mjeri nego li što se visoko građanstvo može odijeliti od dekadirane zagrebačke aristokracije, u zagrebačkoj se periferiji mogu pronaći i temelji stvaranja zagrebačkog socijalističkog i radničkog pokreta, koji će se u punoj mjeri razviti tek dvadesetih godina dvadesetoga stoljeća. Iz tih se razloga također nameće potreba proučavanja perifernoga zagrebačkoga stanovništva, kako bi se moglo detektirati temelje pokreta koji će sedamdesetak godina kasnije postatiti državnim vodstvom i političkom realnošću.

A u kakvoj su realnosti boravili ti niži slojevi društva? U pravilu se živi u prizemnicama, u kojoj je prepoznatljiva kuhinja s metalnim štednjakom u kojoj se odvija život, soba koja služi za spavanje i, samo ponekad, ostava. Dok se zagrebačko građanstvo divi engleskim toaletima i ugrijanoj vodi u kadi, zagrebački plebs nema niti uvedeni vodovod te se vodom snabdijeva s ručne pumpe, sanitarni čvor sveden je na poljski toalet u dvorištu, u kojemu su smješteni drvarnica i, ako se uzmognu financije, kokošinjac. Higijena, koje zagrebački građani postaju toliko svjesni krajem stoljeća, ovdje nije na zavidnoj razini.¹⁰⁷ Ovo (polu)gradsko stanovništvo, koje živi u gradu zahvaćenom urbanizacijom, ali koje od te urbanizacije nema mnogo koristi, živeći još uvijek u kvartovima u koji modernizacijska ruka nije zašla, nudi svoju posebnu svakodnevicu.

Godine 1890. Zagreb broji četrdesetak tisuća stanovnika, od kojih jedna trećina otpada na radničku klasu i niže činovnike, s obitelji. U tim postocima skriva se i dio zagrebačkih obrtnika, točnije mali obrtnici koji, budući da sami rade u svojim obrtima, potpadaju i pod randničku i pod obrtničku klasu. U toj će se trećini stanovništva do devedesetih godina devetnaestoga stoljeća razvijati svijest o zasebnosti klase i potrebi za njenim utjelovljenjem pod jednu, zajedničku, nastupnu filozofiju. Osnivanjem *Druge Internacionale*, ali i sve ubrzanijim brisanjem klasnih razlika između maloga obrtnika i radništva, stvaraju se temelji zajedničkoga političkog nastupa u vidu sindikata pod zajedničkim socijalističkim nazivnikom. Prva su okupljanja i djelovanja ilegalna, s obzirom na zabranu sindikalnih organizacija sve do 1907. godine, a prve ilegalne organizacije pokreću zagrebačke štrajkove s

¹⁰⁶ Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 14; Lelja Dobronić, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti, 1983.), 201.

¹⁰⁷ Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 15.

ciljem smanjivanja radne satnice ispod dvanaest sati dnevno i potencijalnog poboljšavanja financijskih prilika. Taj prvi val radničke aktivnosti trajao je četiri godine, od 1890. do 1894. godine, postigavši prije moralni nego li opipljivi uspjeh.¹⁰⁸ U periodu između 1895. i 1902. godine sindikalni je pokret u Zagrebu sveden na slabe pojedinačne organizacije koje su često progonjene od strane vlasti, ali i drugih, konzervativnijih političkih stranaka, kao što su frankovci i kršćanski socijalisti. Postiže se svijest o potrebi za centralizacijom svih sindikata pod jednom središnjicom, ali kako je čitav sindikalni pokret strogo ilegalan takvo je planiranje i organiziranje otežano. Tek se 1903. godine, u sklopu narodnoga pokreta protiv Khuénova režima, a koji se vodio i mnogim štrajkovima, sindikalni pokret definira kao značajan politički faktor. Tomu pridonosi i porast industrijskoga radništva, ali i približavanje „lijeve“ politički aktivne građanske, buržoaske, klase i radništva. Nakon što sindikalni pokreti postanu legalni, 1907. godine, njihova je aktivnost postigla značajne uspjehe, primarno u smanjivanju radnoga vremena i određenim beneficijama unutar samoga radnog vremena.¹⁰⁹ Radnička je svakodnevica, za razliku od one građanske, bila okrenuta radu, na koji otpada između dvanaest i šesnaest sati dnevno. Jedini sindikat koji je u svojim zahtjevima za smanjenjem radnoga vremena postigao uspjeh u vidu desetosatnog radnog dana bio je tipografski sindikat, koji je svoj uspjeh postigao još 1872. godine. Kolika je potreba za sindikalnim ustrojem u Zagrebu postojala, govore i podaci o pokušajima uspostave zasebnih sindikata pekara, zidara, tesara, klesara, krojača, postolara i drugih, između ostaloga i zbog njihove brojnosti u samome gradu. Prvi je štrajk, 1890. godine započeo u tvornici kože, nakon što se u Zagrebu nije štrajkalo osamnaest godina od posljednjega štrajka tipografa, a pokrenut je iz protesta za smanjenjem radnoga vremena, koje je iznosilo trinaest sati, uz jednosatnu stanku za ručak, koje su radnici provodili stojeći u vodi. Štrajk je alarmirao čitav grad, u pripravnost su stavljene dvije satnije vojske, a sa štrajkašima pregovara sam gradonačelnik Amruš, koji postiže dogovor za desetosatno radno vrijeme. Iako je štrajk polučio uspjeh u vidu smanjenja radnoga vremena, rezultirao je otkazima koji su uručeni svim štrajkašima, od kojih su oni bez zagrebačke zavičajnosti bili prisiljeni napustiti Zagreb u roku od osam dana, oni neoženjeni, a u roku mjesec dana oženjeni radnici. Nakon oštrog protesta i prijetnji daljnjim prosvjedima, ta je odluka o otkazima povučena, ali će postati praksom u

¹⁰⁸ Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1960-1914.* (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 197-200; Mirjana Gross, „Borba zagrebačkih radnika za sindikate (1890.-1895.)“ u *Iz starog i novog Zagreba I.* (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1957.), 238; Agneza Szabo, „Regionalno porijeklo i socijalna struktura stanovništva grada Zagreba između 1880.-1910. godine,“ u *Radovi* 17 (1984), 116-118.

¹⁰⁹ Mirjana Gross, „Borba zagrebačkih radnika za sindikate (1890.-1895.)“ u *Iz starog i novog Zagreba I.* (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1957.), 238-239; Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1960-1914.* (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 303-311.

svim budućim slučajevima štrajka.¹¹⁰ *Radnička sloga* na početnoj strani drugoga broja iz 1914. godine donosi pregled sindikalnih uspjeha, koji su postignuti u razdoblju od 1907. do 1913. godine. *Pomoću organizacije postigli su pekarski radnici ove uspjehe: najniža plaža iznosi 23-25 K, srednja 27-30K, najviša 35K. Radno vrijeme iznosi 9 i pol sati. Nedjeljni počinak provadja se u svim pekarnama, gdje organizacija djeluje. Kako je bilo prije? Godine 1907. imao je fici 6 do 7K, mišer 8 do 9K, a stariji kao helper 9 do 10K. Radilo se 12 do 16 sati.*¹¹¹ Vidljivo je kako su, u ovome slučaju pekarski radnici, prije uspostave legalnih sindikata bili u vrlo lošem položaju, a s obzirom da su oni bili među najbrojnijima i najorganiziranijima onda se analogno tome da zaključiti u kakvim su uvjetima radili radnici iza kojih nije stajala velika brojka kolega u istim ili sličnim uvjetima.

Veliki, moralni, uspjeh radništva i nižega sloja pučanstva bila je organizacija Prvomajske proslave, koja je prvi puta proslavljena već 1890. godine. Ova je proslava bila značajna i kao isključivi dan potlačenih, koji su odlučili mirnom i dostojanstvenom proslavom ukazati na svoje probleme i zahtjeve. Proslava je bila cjelodnevna, a započinjala je u prijepodnevnim satima, kada je održana radnička skupština na kojoj su ponovljeni zahtjevi koje radništvo postavlja pred vlast i poslodavce, a zatim je krenula povorka od zgrade Sokola sve do Maksimira, u kojemu je priređena zabava, pjevajući *Marseljezu*. Čitava je proslava prošla bez incidenta, što je pomoglo u pozitivnoj percepciji gradskih vlasti i građanstva, koji od tada dozvoljavaju svake godine održavanje ove proslave.¹¹² Do 1914. godine Prvomajska je proslava postala glavnom svečanom i političkom akcijom zagrebačkoga radništva. Radnička sloga poziva na pretvaranje čitavoga tjedna u crveni tjedan, neka svaki radnik postane agitator političkih zahtjeva radništva, koje je postalo ne samo gospodarskim nego aktivnim političkim elementom društva.¹¹³ Ta posljednja mirnodopska proslava u novinama više ne predstavlja veliku vijest, već se navodi kako je *po svim tvornicama bio obustavljen rad, a organizovano radništvo sastalo se oko 9 sati na Ciglani, gdje je formirana povorka, koja je onda krenula u Ilicu, a odavle nekim gradskim ulicama do „Sokola“ gdje je u vrtu održana radnička skupština. U povorci koju je otvorio biciklistički odio a onda sledila glazbda. U povorci su nošene brojne crvene zastave i table sa najvažnijim zahtjevima radnog*

¹¹⁰ Mirjana Gross, „Borba zagrebačkih radnika za sindikate (1890.-1895.)“ u *Iz starog i novog Zagreba I.* (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1957.), 240-243.

¹¹¹ *Radnička sloga*, 05. veljače 1914. godine, 1.

¹¹² Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja* (Zagreb: AGM, 2013), 69-71; Krešimir Kovačić, *Clochemerle u Zagrebu: humoristički zapisi iz vremena prošlog* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.), 139

¹¹³ *Radnička sloga*, 30. travnja 1914. godine, 1.

naroda. *Po podne je opet u pivovari bila velika radnička svečanost.*¹¹⁴ Prvomajska je proslava služila i kao politički akt, ali i kao osigurana radnička zabava, koju je četvrt stoljeća zagrebačko radništvo doživljavalo bitnim dijelom svojega identiteta, a koja je svojim relativno dugim postojanjem pomogla definirati zagrebački identitet.

Iako je stanovništvo gradske periferije u odnosu na građansku populaciju u mnogim segmentima bilo obespravljeno, ženski je položaj među nižim društvenim slojevima u mnogome bio bliži položaju muškaraca, negoli je to bio slučaj u urbanom i modernom dijelu Zagreba. Zagrebačke su žene nižih slojeva u razdoblju između 1890. i 1910. godine zastupljene u pomoćnim i nižim industrijskim poslovima u rastućem postotku od osamnaest do dvadeset posto svih zagrebačkih zaposlenika. U činovništvu je u istome razdoblju zaposlena od samo jedne žene 1890. godine do njih stotinjak 1910. godine što ukazuje na veliki porast pismenosti i ženskoga položaja općenito, ali u tim činovničkim poslovima ipak ne sudjeluju žene s gradske i socijalne periferije. Najveći postotak ženske zaposlenosti bio je među poslugom, ali valja napomenuti kako je ukupan broj posluge u opadanju zbog sve češćega ženskog zapošljavanja u industriji, koja nudi veću plaću, iako ne i bolje radne uvjete.¹¹⁵ Radne će uvjete posluge, u svojem odgovoru na javni napad „Jedne domaćice“ pod naslovom „Naše sluškinje. Teška briga naših domaćica“ u Novostima, iznijeti jedna sluškinja, koja je prema vlastitoj tvrdnji prije svojega zaposlenja bila „dosta uglednog položaja“ i sama bila u ulozi domaćice. *Sluškinji je svaki član porodice gospodar, svaki član hoće i misli da imade pravo kontrolirati i svoje hirovite kaprice iskaljivati. Ona rano ustaje (isprika joj se ne prima) na prstima hoda, dok joj se gospa po krevetu izležava. U zabuni je čega da se hvati i radi, jer ne znade što je potrebnije, nema samostalnosti i onda se ma čega prihvati. I čega se prihvati u zli čas je „jer toga upravo nije smjelo,“ prigovara gospodarica, uzrujava se i pada u nesvijest. Pogriješka joj se nigda neće da oprost i pregleda, ta „zašto je plaćam.“ Za objedom redoviti su neki uobičajeni prigovori, koji su već i zato neizbježni, da gospodin vidi kako se njegova „nježna polovica“ razumije u gospodarstvo.*¹¹⁶ U nastavku se opisuje i kako sluškinja mora čuvati vrata, dok porodica ne objeduje, a zatim joj je dopušteno da i ona sama prezalogaji, ali joj prilikom te stanke za ručak, neminovno, netko od ukućana uputi barem jednu naredbu, onemogućavajući joj mirni obrok. Članak navodi i dalje, netrpeljivost gazdarice, njenu ljubomoru, izostanak ljudske empatije ili razumijevanja, pozivajući sve

¹¹⁴ *Novosti*, 02. svibnja 1914., 3.

¹¹⁵ Agneza Szabo. „Regionalno porijeklo i socijalna struktura stanovništva grada Zagreba između 1880.-1910. godine,“ u *Radovi* 17 (1984), 113-118.

¹¹⁶ *Novosti*, 27. srpnja 1907., 2; i *Novosti*, 30. srpnja 1907., 1-2.

domaćice i gospodarice da se udostojе pronaći ljudskog kada pogledaju prema svojim sluškinjama.¹¹⁷

Iako će Josip Horvat, poučen kasnijim gladnim godinama dvaju svjetskih ratova i poraća, ustvrditi kako *prije 1914. bijaše doba razmjerno općeg blagostanja, glad i suša oskudica bijahu i kod siromaha manje-više apstraktni pojmovi*¹¹⁸ Novosti 1907. godine ipak donose drugačiju priču u članku koji *tvrdi kako nijesu rijetke ni nove pritužbe na skupoću u Zagrebu, a osobito iz nižih slojeva naroda, one sve to više dimenzije zauzimlju. Toj pojavi treba, a i dužni smo, da svi podjednako svoju pažnju obratimo. Niža klasa u kojoj se računaju razni radnici, služnici itd. sačinjavaju golem postotak građanskog žiteljstva, pa kad ste strane čujemo kakovu pritužbu nemožemo da budemo hladnokrvni. U naše vrijeme gdje se teško zarađuje kruh, gdje se je sva radna snaga upregla, da u znoju svome zasluži krajcarak, pa kad taj krajcarak morade da izdade za živež da samo vegetira, zaista se žalosno ćutimo...Kako bi se ovo ublažilo trebali bi mi da se za ovo pitanje živo zauzmemo, trebali bi da potražimo sredstva i načina kako bi, tako rekoć, nižoj klasi u pomoć priskočili.*¹¹⁹ Valja napomenuti kako u Zagrebu jest postojalo *Društvo proti prosjačenju*, koje je nudilo pomoć najsiromašnijem pučanstvu, uz uvjet njihovoga micanja s ulice, ali ovim člankom je ukazano kako je, ukoliko je i bilo riješeno pitanje onih najugroženijih, ugroženi su bili oni zaposleni slojevi čija je plaća bila na razini potrebnoga minimuma.¹²⁰ O tome također postoje novinske obavijesti, među kojima se ističu vijesti o prosjacima, ili skitnicama, koje na ovaj ili onaj način pokušavaju doći do određene zarade. Upada u oči slučaj dviju djevojaka iz Varaždina, koje su, došavši u Zagreb, pod lažnim identitetima služile kao fijakerski momci, kako bi, makar ovom ilegalnom aktivnošću, zaradile koji krajcar. Rezime, nakon što su došle pred redarstvo, osuđene na sedam dana zatvora s dva posta i jednodnevnom samicom.¹²¹

Svakodnevnica perifernih slojeva stanovništva grada Zagreba ovim je poglavljem tek donekle prikazana u grubim crtama, doslovce u nekoliko slika, koje bi trebale pomoći u percipiranju totaliteta zagrebačke svakodnevica *fin de sièclea*, kako se, neopravdano, ne bi došlo do ishitrenoga zaključka kako je zagrebački uspon i rast bio blagotvoran i obuhvaćao sve društvene slojeve.

¹¹⁷ Novosti, 30. srpnja 1907., 1-2.

¹¹⁸ Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj – Zapisci iz nepovrata: 1900.-1941.* (Zagreb: Liber, 1984.): 11.

¹¹⁹ Novosti, 27. srpnja 1907, 3-4.

¹²⁰ Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“ u *Povijest grada Zagreba, knj. I. – Od prethistorije do 1918.* (Zagreb: Novi liber, 2012.), 394.

¹²¹ Novosti, 26. srpnja 1907., 2

V. Zaključak

Ovaj je rad, u kratko, namjeravao prikazati bogati svakodnevni život grada Zagreba na prijelazu iz devetnaestoga u dvadeseto stoljeće. Rad donosi prikaz zagrebačke povijesti i razvoja, do Prvoga svjetskog rata, kako bi se kontekstualizirala gradska svakodnevica, koja je bila njegovom glavnom temom. Zagrebački je razvoj započeo šezdesetih godina devetnaestoga stoljeća, ali svoj vrhunac doživjeti će upravo u prijelaznom razdoblju, u okviru izdišuće Dvojne monarhije, u čijim će carskim i kraljevskim središnjicama Zagreb nalaziti svoje uzore. Rezimiranje zagrebačke povijesti i izgradnje omogućilo je kontekstualizirati tempo grada i njegovu svakodnevicu. Zagrebačke kavane, bastioni uglađene građanske konverzacije, čiji je noćni društveni pandan bio u bludilištima, sajmovi i plesovi, frakovi i kimona, bogata dokolica i cjelodnevni rad – sve je to bila zagrebačka svakodnevica. Ona, nazovimo ju zabavnom i simpatičnom, građanskom svakodnevicom, koja zavodi svojim secesijskim uresima i svojom razgranatom kulturom, dobila je u ovome radu svoju sjenu u vidu svakodnevica onih koje povijest, nezasluženo, zaobilazi u svojim pregledima. Zagrebački niži slojevi, zasigurno i u većoj mjeri nego li je ovaj rad to prikazao, upotpunjavaju zagrebačku sliku u jedan izbalansirani kolaž svijetlih i tamnih tonova. Svaka svijetla pojava ima i svoju sjenu, koja također zaslužuje biti istražena i obrazložena. Ukoliko je bogatstvo građanskoga sloja i njegova intelektualna aktivnost, idejno, iznjelo Zagreb s monarhijske periferije u monarhijsku metropolu, doduše drugog reda, bogate i lijepe arhitekture i kulture – niži su ga slojevi formirali svojim rukama, hraneći ga i oblačeći. Samo iz toga razloga, smatrao sam, da bi se barem nekoliko stranica ovoga rada valjalo posvetiti onima koji u pravilu ostanu ne spomenuti, gurnuti u stranu. Vjerujem i nadam se da sam u svojem naumu, barem djelomično, uspio.

Krvavi vihor Prvoga svjetskog rata izmijeniti će zagrebačku svakodnevicu. Zagrebačka svakodnevica, u onom obliku u kojemu je proučavana na stranicama ovoga diplomskog rada, nestala je s pozornice ljudske povijesti 29. listopada 1918. godine, kada K.und K. Zagreb prepušta svoje mjesto na stranicama povijesti jednom novom, poprilično izmijenjenom Zagrebu, koji svoju svakodnevicu tek treba izgraditi, jednako postepeno kao što je i čitava Europa trebala ponovno naučiti živjeti u jednome novom i bitno različitom svijetu. *U subotu, 25. srpnja uvečer, kada je na Zrinjevcu svirala „placmuzika,“ a zagrebačka*

publika uživala pred kavanama u porcijama sladoled, odjeknula je odjednom vijest: „Rat sa Srbijom!“¹²²

¹²² Krešimir Kovačić, *Clochemerle u Zagrebu: humoristički zapisi iz vremena prošlog* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.), 153.

VI. Summary

The everyday life of Zagreb on the turn of the 19th Century is defined with the processes of modernisation and urbanisation. Those processes provided the necessary base for the development of the rich and colorful everyday life in the Croatian capital. Its importance in the historical studies is in finding out how the inhabitants of the town lived their lives, in the *fin de siècle* epoch, making their own lifestyle by copying the lifestyles of Vienna, Budapest, Paris and London, making its own mixture, and producing what is today known as the most cultural and imaginative towns period. However, the city didn't have only high-cultured and rich inhabitants but also those on the other side of the social scale, who didn't have any direct impact on the everyday life and culture of the high classed bourgeoisie Zagreb. Their everyday life is described in few pictures, which should help the perception of the two-faced town, which lived the colorful and wealthy life because of those who almost didn't have any life, beyond their job.

Zagreb from 1890 till 1914 was at its peak of modernisation, cultural and easy-living, becoming a middle European city. Its peak came to an abrupt end with the beginning of the First World War, which ended not only the comfortable life of the city but also wiped the whole Austro-hungarian Monarchy from the maps, leaving Zagreb in a new and unfamiliar environment.

VII. Literatura

Izvori:

Državni arhiv u Zagrebu, Zdravstveni odsjek- Izvješća i drugi predmetni spisi, kut 118

Novine:

Jutarnji list, 1912-1914.

Novosti, 1907, 1914.

Radnička sloga, 1914.

Internetske stranice:

<http://www.women-war-memory.org/index.php/en/povijest/raskol-zenske-scene/63-poceci-zenskog-organiziranja-u-hrvatskoj> (posljednja provjera poveznice 28.06.2014.).

<http://www.loc.gov/exhibits/gibson-girls-america> (posljednja provjera poveznice 28.06.2014.).

<http://www.hnk.hr/o-kazalistu/povijest/povijest/> (posljednja provjera poveznice 30. lipnja 2015.).

<http://tehnicki-muzej.hr/hr/kalendar/opet-taj-huncut-budicki,3748.html?t=i> posljednja provjera 01.06. 2015.)

<http://blog.dnevnik.hr/nepoznatizagreb/2010/07/1627997836/font-colorcc0000kak-su-se-kupali-nasi-stari-font.html> (posljednja provjera poveznice 04. srpnja 2015.)

<http://croatia.ch/zanimljivosti/140823.php> (posljednja provjera poveznice 04. srpnja 2015.)

<http://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/9017-po-ilici-gori-i-dol-do-zemaljske-umobolnice-za-iri-regionalni-opseg.html> (posljednja provjera poveznice 04. srpnja 2015.)

Bibliografija:

Članci:

- Červenjak, Jelena i Živaković-Kerže, Zlata. „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće.“ *Scrinia Slavonica* 14 (2014): 129-141.
- Kahle, Darko. „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918.“ *Prostor* 12 (2004): 203-215.
- Knežević, Snješka. „Zagrebačka sinagoga“ *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 23 (1999): 121-148.
- Meštrović, Mirna i Obad Ščitaroci, Mladen. „Zagrebački ljetnikovci- nastajanje i obilježja.“ *Prostor* 22 (2014): 2-15.
- Moroević, Ivo. „Prijedlog za tipologiju stambene arhitekture u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća.“ *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 11(1987): 165-185.
- Ograjšek, Ida. „Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća.“ *Radovi* 34-35-36 (2004): 89-100.
- Strecha, Mario. „O pitanju utjecaja bečkog središta na kulturni identitet Zagreba u 19. stoljeću.“ *Radovi zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993): 79-88.
- Szabo, Agneza. „Regionalno porijeklo i socijalna struktura stanovništva grada Zagreba između 1880.-1910. godine.“ *Radovi* 17 (1984), 101-120.
- Zorko, Tomislav. „Ženska prostitucija u Zagrebu između 1899. i 1934. godine.“ *Časopis za suvremenu povijest* 1(2006): 223-241.

Knjige:

- Abby, Charlotte. „The Viennese Café and Fin-de-Siècle Culture“ u *The Viennese Café and Fin-de-Siècle Culture*. New York-Oxford:Berghahn books, 2013: 1-8.
- De Waal, Edmund. *Zec jantarnih očiju*. Zagreb: Mozaik knjiga, 2012.

Dobronić, Lelja. *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti, 1983.

Dorđević, Bora. *Zagorka – kroničar starog Zagreba*. Zagreb: Stvarnost, 1965.

Grijak, Zoran i Goldstein, Ivo. „Na vratima 20. stoljeća“ u *Povijest grada Zagreba, knj.1. – Od prethistorije do 1918*. Zagreb: Novi liber, 2012., 352-49.

Gross, Mirjana. „Borba zagrebačkih radnika za sindikate (1890.-1895.)“ *Iz starog i novog Zagreba I*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1957.

Iveljić, Iskra. *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: LykamInternational, 2007.

Karaman, Igor. *Hrvatska na pragu modernizacije*. Zagreb, Naklada Ljevak, 2000.

Knežević, Snješka. *Zagrebačka Zelena potkova*. Zagreb: Školska knjiga, 1996.

Kovačić, Krešimir. *Clochemerlee u Zagrebu: humoristički zapisi iz vremena prošlog*. Zagreb: Stvarnost, 1963.

Luetić, Tihana. *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914), društveni život, svakodnevica, kultura, politika*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.

Maruševski, Olga. „Arhitektonsko-urbanističke veze Zagreba i Beča na prijelazu stoljeća,“ u *Fin de siècle Zagreb-Beč* ur. Marija Uzelac i Damir Barbanić. Zagreb: Školska knjiga, 1997: 197-228.

Matoš, Antun Gustav. „Kod kuće“ u *Vidici i putovi. Sabrana djela II*. Zagreb: Matica hrvatska, 1967.

Matoš, Antun Gustav. *Sabrana djela XVI – Feljtoni, impresije, članci*. Zagreb: Jazu-Liber Mladost, 1973.

Matoš, Antun Gustav. *Oko Zagreba i po Hrvatskoj*. Zagreb: Dom i svijet, 1999.

Muraj, Aleksandra. *Zagrebačka blagdanska ozračja*. Zagreb: AGM, 2013.

Nemec, Krešimir i Bolinac, Marijan. „Bečka i hrvatska moderna: poticaji i paralele“ u *Fin de siècle Zagreb-Beč*. Zagreb: Školska knjiga, 1997: 84-108.

Sabotić, Ines. *Stare zagrebačke kavane i krčme*. Zagreb: AGM-Ivo Pilar, 2007..

Sabotič, Ines. „The Coffeehouse in Zagreb at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries.“ *The Viennese Café and Fin-de-Siècle Culture*. New York-Oxford: Berghahn books, 2013.: 122-138.

Simončić, Katarina Nina. *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Zagreb: Plejada, 2012.

Šimetin Šegvić, Filip. *Patriotizam i bunt. Franjo Josip I. u Zagrebu 1895. godine*. Zagreb: Srednja Europa, 2015.

Vranješ Šoljan, Božena. *Stanovništvo Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga-Stvarnost, 1991.

Vrbanić, Fran. *Stambene prilike u naših gradovi*. Zagreb, Tisak Dioničke Tiskare, 1887.

Vukelić, Vilma. *Tragovi prošlosti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003.

Wilhelmy, Petra. *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780-1914)*. Berlin-New York: De Gruyter, 1989.

VIII. Prilozi

slika 1.

Akademski trg 1911. godine (preuzeto s <http://croatia.ch/zanimljivosti/140823.php>)

slika 2.

Izgradnja HNK (preuzeto s <http://croatia.ch/zanimljivosti/140823.php>)

slika 3.

Klizalište i tenisko igralište Južnoga Perivoja, na mjestu današnjega hotela Esplanada

(preuzeto s <http://croatia.ch/zanimljivosti/140823.php>)

slika 4.

U prvome planu Cvjetni trg, u pozadini se vidi zagrebačka neizgrađenost

(preuzeto s <http://croatia.ch/zanimljivosti/140823.php>)

slika 5.

Gradsko kupalište na Savi (preuzeto s
[http://blog.dnevnik.hr/nepoznatizagreb/2010/07/1627997836/font-colorcc0000kak-su-se-
kupali-nasi-stari-font.html](http://blog.dnevnik.hr/nepoznatizagreb/2010/07/1627997836/font-colorcc0000kak-su-se-kupali-nasi-stari-font.html))

slika 6.

Interijer kavane Bauer, omiljene Matoševe kavane (preuzeto s <http://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/9017-po-ilici-gori-i-dol-do-zemaljske-umobolnice-za-iri-regionalni-opseg.html>)